

**ЗАПИСКИ ЛЬВІВСЬКОГО
МЕДІЄВІСТИЧНОГО
КЛУБУ**

ВИПУСК № 3

**NOTES OF LVIV
MEDIEVAL CLUB**

VOLUME № 3

УДК 94(100)"04/14"(062.552)
3-14

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Львівський медієвістичний клуб

Редакційна колегія:

Овсінський Юрій – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка, головний редактор)

Файда Олег – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка, заступник головного редактора)

Войтович Леонтій – д-р іст. наук, професор (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Волощук Мирослав – д-р іст. наук, професор (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника)

Голубко Віктор – д-р іст. наук, професор (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Гутало Віра – д-р іст. наук, професор (Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів))

Шеломенцев-Терський Святослав – д-р іст. наук, професор (Національний Університет «Львівська Політехніка»)

Козловський Сергій – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Паршин Ілля – канд. іст. наук, доцент (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Димидюк Дмитро – аспірант II року навчання (Львівський національний університет ім. І. Франка)

Козак Соломія – аспірант II року навчання (Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів))

Мартинюк Галина – здобувач (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк))

Рецензенти:

Даріуш Домбровський – проф. (Університет ім. Казимира Великого в Бидгощі).

Семенюк Лариса Степанівна – канд. філол. наук, доцент (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк))

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, протокол № 2-2018 від 24.10.2018.

Записки Львівського медієвістичного клубу, гол. ред. Ю. Овсінський, Львів 2018, Виш. 3, 143 с.

До збірника включено статті, присвячені політичним, соціально-економічним, військовим та культурним аспектам історії середніх віків. Для студентів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальність за достовірність наведених даних та посилань.

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018

© Львівський медієвістичний клуб, 2018

© Колектив авторів, 2018

УДК 94(100)"04/14"(062.552)
3-14

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ivan Franko National University of Lviv
Lviv Medieval club

Editorial board:

Ovsynskyi Yuriy – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv, Editor in Chief)

Faida Oleh – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv, Deputy Editor-in-Chief)

Voytovych Leontiy – D.Sc., professor (Ivan Franko National University of Lviv)

Voloshchuk Myroslav – D.Sc., professor (Ivan Franko National University of Lviv)

Holubko Viktor – D.Sc., professor (Ivan Franko National University of Lviv)

Hupalo Vira – D.Sc., professor (Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv))

Shelomentsev-Terskyi Svyatoslav – D.Sc., professor (Lviv Polytechnic National University)

Kozlovskiy Serhiy – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv)

Parshyn Illia – PhD, docent (Ivan Franko National University of Lviv)

Dymydyuk Dmytro – PhD student (Ivan Franko National University of Lviv)

Kozak Solomiya – PhD student (Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ivan Franko National University of Lviv))

Martynyuk Halyna – PhD student (Lesya Ukrainka East European National University (Lutsk))

Reviewers:

Dariusz Dąbrowski – professor (Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Poland).

Semenyuk Larysa – PhD, docent (Lesya Ukrainka East European National University (Lutsk))

*It is recommended for publishing by Decision of Academic Senat of
historical faculty*

*Ivan Franko National University of Lviv
(Minutes № 2 as of 10/24/2018)*

Notes of Lviv Medieval club, ed. Y. Ovsynskyi, Lviv 2018, Vol. 3, 143 p.

The journal includes articles devoted to political, socio-economic, military, cultural and religious aspects of the history of the Middle Ages. This publication is for scholars, professors, students and others who have interest in history.

All electronic versions of the articles of this herald will be published on the official website – <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the provided data and references.

© Ivan Franko National University of Lviv, 2018

© Lviv Medieval club, 2018

© All rights reserved, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
------------------------	----------

ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ

Юлія БОРЗУН. Вільне кохання, аскетизм і шлюб в епоху Високого Середньовіччя очима жінки: на матеріалі листів Елоїзи до Абеляра	9
Остап ЛАГОЙДА. Соціальні зрушення в Англії XIII ст.: від Великої Хартії Вольностей до утворення парламенту (1215–1265)	14
Лідія МАЗУРЧАК. Законник Стефана Душана як джерело сербського середньовічного права	24
Анна РУДНІЧУК. Внутрішні конфлікти в містах Німеччини XIV–XV ст. та їхні наслідки	30

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Дмитро ДИМИДЮК. Причини проведення військових реформ Марваном II (744–750)	39
Сильвія МАРШАЛЕК. Austrhálfa и Austrvegr – Русь как элемент восточной части мира средневековых скандинавов	49
Діана БУГАЙ. Історичний портрет Рагнара Лодброка: джерелознавчий аспект	60
Микола КОЗАК. Останній бій Святослава Ігоровича	66
Крістіан СКРИПКАРУ. Воєнні походи болгарського царя Самуїла на терени Західних Балкан у 997–1014 рр.	80
Ольга БАБІЙ. Візантійсько–печенізькі війни 1053–1072 рр. в рецепції Іоанна Скіліци та Михаїла Аталіата	86

Соломія КОЗАК. Від конфронтації до союзу: актуальні питання русько-чеських відносин в умовах війни за австрійську спадщину (1246–1278)95

Дмитро УДАЛОВ. Генеза свідчень про падіння Константинополя 1453 р. в наративних джерелах Великого князівства Московського (друга половина XV – початок XVI ст.)105

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Михайло ГАУХМАН. Проект зводу арабських відомостей з історії Русі Вольфа Бейліса і Віктора Крюкова: історія проекту, моделі досліджень та актуальність для сучасності115

НОВИНИ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ137

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ141

CONTENTS

FOREWORD	8
-----------------------	----------

HUMANITIES STUDIES

Yuliia BORZUN. Free love, asceticism and marriage in the era of the High Middle Ages through the eyes of a woman: on the material of Eloise's letters to Abelar	9
Ostap LAGOYDA. Social changes in England in the XIII century: from Magna Carta to the creation of Parliament (1215–1265)	14
Lidiya MAZURCHAK. "Dušan's Code" as the source of the Serbian Medieval law	24
Anna RUDNICHUK. Internal conflicts in German cities XIV–XV c. and their consequences	30

INTERNATIONAL RELATIONS AND MILITARY HISTORY

Dmytro DYMIDYUK. The reasons of the military reforms of Marwan II (744–750)	39
Sylwia MARSZALEK. Austrhálfa и Austrvegr – Rus' as an element of the eastern part of the world of the medieval Scandinavians	49
Diana BUHAI. Historical portrait of Ragnar Lodbok: Source criticism study	60
Mykola KOZAK. The last battle of Sviatoslav I Igorevich	66

Christian SKRYPKARU. Military campaigns of the Bulgarian king Samuel on the territory of the Western Balkans in 997–1014	80
Olga BABIY. The Byzantine-Pechenegs wars 1053–1072 in perception John Skylitzes and Michael Attaleiates	86
Solomiya KOZAK. From the confrontation to the union: actual issues of Rus` and Czech relations in the context of the war for the legacy of Babenbergs (1246–1278)	95
Dmytro UDALOV. The genesis of the records on the fall of Constantinople in 1453 in the narrative sources of Grand Duchy of Moscow (second half of the XV – beginning of the XVI cc.)	105

HISTOROGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Mykhaylo GAUKHMAN. The project of Arabic dates' collection on Rus' history by Volf Beilis and Viktor Kriukov: history of project, models of researches and actuality for contemporary	115
---	-----

NEWS OF MILITARY HISTORY	137
---------------------------------------	------------

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	141
--	------------

ПЕРЕДМОВА

Перед вами третій випуск збірника наукових статей “Записки Львівського медієвістичного клубу” (ЛМК), присвячений українському та європейському середньовіччю. Вісник був заснований у 2016 р. за сприяння наукової організації молодих дослідників «Львівський медієвістичний клуб». Цей вісник є продовжувачем традицій електронного видання “Український медієвістичний журнал”, який став для багатьох молодих українських медієвістів чи не першим майданчиком для обміну думок та дискусій.

Збірник покликаний стати об’єднавчим центром української медієвістики, сприяти не тільки діалогу та обміну інформацією між істориками, але й популяризації медієвістичних досліджень серед широкого загалу.

У цьому випуску статті присвячені проблемам міжнародних відносин, військової та соціальної історії, а також українському сходознавству, що робить цей збірник цікавим не тільки для істориків-науковців, а й для пересічної публіки.

Запрошуємо до вивченням зовсім “не темних” середніх віків, котрі залишили помітний слід у нашій свідомості та повсякденні. Щиро сподіваємося, що завдяки Вашому сприянню збірник «Записки Львівського медієвістичного клубу» стане еталоном якості досліджень та переросте в провідне медієвістичне видання України та Європи в цілому.

Усі статті цього журналу будуть опубліковані на офіційному сайті товариства – <https://lvivmedievalclub.wordpress.com>

Редакція збірника

ГУМАНІТАРНІ СТУДІЇ

УДК 94(44):392+305-055.2"11"

ВІЛЬНЕ КОХАННЯ, АСКЕТИЗМ І ШЛЮБ В ЕПОХУ ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ОЧИМА ЖІНКИ: НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТІВ ЕЛОЇЗИ ДО АБЕЛЯРА

Юлія БОРЗУН

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

У статті розглядається проблема ставлення жінок до церковного шлюбу в період його утвердження в Західній Європі XII ст. Головна увага приділяється епістолярній спадщині Елоїзи. Розкривається питання «забороненого кохання» епохи.

Ключові слова: середні віки, вільне кохання, шлюб, Елоїза, Абельяр

Образ жінки у середньовічній культурі – це питання, що одразу чітко розмежовує два поняття сприйняття жіночої природи: жінка, яка скоїла гріх та свята діва Марія. Ці два образи-антиподи не тільки співіснували в культурі високого середньовіччя, а й століттями наштовхували на роздуми багатьох теологів та філософів.

У системі трьох станів, які утверджувалися в Середньовічній Європі з XI ст. окремого місця для жінки не було передбачено. Проте жінки, як будь-яка інша соціальна група мали свої юридичні права, що були регламентовані в суспільстві (наприклад права успадкування) [6, с. 76–90].

Християнська концепція моногамного нерозривного шлюбу отримує визнання у Франції (як і в інших західноєвропейських країнах) лише в XII-XIII ст. Тільки в цей час шлюб зараховується до основних християнських таїнств. У процедуру одруження включається і церковне благословення.

Тоді ж відбулося утвердження ідеології, в основі якої було закладено визнання того, що інститут шлюбу існує задля підкорення жінки чоловікові, який, в свою чергу, наділений правом на володіння нею [1, с. 34]

Витіснення жінки в сферу приватного життя призвело до того, що жінки були обмежені в можливості самореалізації в політиці, в адміністративній та професійній діяльності. Судити про те, як самі жінки ставилися до подібних обмежень досить нелегко. Проте були

й ті особистості в історії, які все-таки знайшли спосіб самовиразитися та запропонувати власний погляд на проблему [8, с. 106].

Серед таких видатних постатей середньовіччя – Елоїза, жінка яка стала знаменитою не лише трагічною історією кохання до Абеляра, а й завдяки високій освіченості. Як і її вчитель Абеляр, вона знала Біблію, була обізнаною в античній літературі (Цицерон, Овідій, Сенека, Лукан), досконало знала латинь та вивчала грецьку мову [14, с. 147].

Племінниця каноніка Фулбера, народилася й жила в Парижі; її дядько відгукнувся на пропозицію відомого на той час вчителя П'єра Абеляра проживати разом з ними в одному будинку з метою навчання Елоїзи. Проте між вчителем та ученицею виникає любовний зв'язок. Абеляр у своїй автобіографічній праці «Історія моїх бід» пише: «Отже, під виглядом навчання ми повністю віддавались любові, і наполегливість в заняттях була лише способом для таємного усамітнення. Книги залишались розгорнутими, але над ними більше звучали слова про любов, ніж про прочитане; більше було поцілунків, ніж мудрих розмов; руки тягнулись більше до грудей, ніж до книг; очі частіше виражали любов, аніж слідували за написаним...» [2, с. 22].

Вагітність дівчини спонукає Абеляра шукати прихистку для неї у своєї сестри. Коли ж Елоїза народжує сина Астролябія, Абеляр вирішує одружитися з жінкою, аби не накликати на них гнів Фулбера та зберегти репутацію Елоїзи. За цих обставин і розкривається в повній мірі особистість Елоїзи: вона категорично проти шлюбу з Абеляром.

У біографії він описує її позицію так: «Яким падінням, яким приниженням було б це для мислителя! Чи міг той, хто присвятив себе філософії, уявити себе на місці людини звичайної, чи міг він мати життя пересічної людини, життя наповнене турботами про матеріальний добробут?» [13, с. 72].

Вінчання відбулося, Елоїзу було укрито в монастирі. Абеляра чекало покарання від родичів жінки. Після оскотплення, чоловік прийняв постриг в монахи та став абатом в Бретані. Елоїза ще раніше прийняла сан та була призначена настоятельницею в Аржентейлі [16, с. 49].

У 1132-1135 рр. Абеляр пише «Історію моїх бід», в якій, звертаючись до уявного друга, розповідає трагедію свого невдалого життя. Елоїза, без сумніву, прочитала працю, після чого розпочалося листування закоханих [7, с. 186-190].

Перший лист Елоїзи до Абеляра – це коментар до його автобіографічної книги. Вона з перших рядків з любов'ю звертається до колишнього коханого: «Своєму господаю, а точніше батьку, своєму чоловікові, а точніше богу, його служниці, а точніше донька, його дружина, а точніше – сестра...» [4, с. 63].

Послання Елоїзи стало своєрідною мольбою про відновлення спілкування: «Отже, самим богом, якому ти присвятив себе, закликаю тебе відновити будь-яким способом твоє спілкування зі мною і написати мені щось на вітиху, – хоча б з тим наміром, щоб, втішена, я могла ревно віддатися божественному служінню» [4, с. 71].

У листі наявний наскрізний мотив – це роздуми про кохання між чоловіком та жінкою. Вільне кохання тут виступає запорукою збереження любові, а шлюб фікцією, яка загрожує йому. Елоїза стверджує: «І хоч звання дружини представляється більш священним і надійним, мені завжди було приємніше називатися твоєю подругою, або, якщо ти не образишся, – твоєю співмешканкою чи коханкою.» [4, с. 71–75]

Елоїза пояснює своє рішення насамперед тим, що Абеляр зі своїм талантом літератора, філософа, проповідника, мовознавця повинен бути вище таких буденних речей як «шлюб» чи «родина». Він повинен реалізувати весь свій потенціал, і Елоїза саме це побачила в ньому та не бажала стати перешкодою для чоловіка [13, с. 74].

Щодо рішення постригу, то його Елоїза коментує в другому листі до Абеляра: «Бог свідок, що я все моє життя більше боялась образити тебе, ніж бога, і більше прагну вгодити тобі, ніж йому. І в монастир я вступила не через любов до нього, а по твоєму наказу.» [5, с. 88]. Судячи з цього можна зауважити, що рішення вести аскетичний спосіб життя не було рішенням Елоїзи – так хотів Абеляр.

Історія кохання Елоїзи та Абеляра – це незвичне явище епохи Високого Середньовіччя. На основі листів Елоїзи ми можемо судити про позиції вільного кохання як запоруки високої любові. Думки Елоїзи не були прийняті епохою. Жінка не мала на меті одруження і водночас не бажала присвятити своє життя Богу. Проте широко відомий тогочасний вислів проголошував: «Жінці варто мати або чоловіка, або стіни!» [14, с. 53]. Елоїза не вписувалася в категорії цієї максими.

Отже, послання Елоїзи стали скоріше виключенням, аніж традицією в середньовічній системі норм жіночої поведінки. Елоїза присвятила своє життя Абеляру, а він присвятив її Богу.

Список використаних джерел та літератури

1. G. Duby, *What do we Know about Love in Twelfth-Century France*, Chicago 1994, 242 p.
2. П. Абеляр, *История моих бедствий*, пер. з лат. Н. Сидорова, Москва 1959, 256 с.
3. *Первое письмо Абеляра к Элоизе*, [в:] П. Абеляр, *История моих бедствий*, пер. з лат. Н. Сидорова, Москва 1959, с. 72-79.
4. *Первое письмо Элоизы к Абеляру*, [в:] П. Абеляр, *История моих бедствий*, пер. з лат. Н. Сидорова, Москва 1959, с. 63-71.
5. *Второе письмо Элоизы к Абеляру*, [в:] П. Абеляр, *История моих бедствий*, пер. з лат. Н. Сидорова, Москва 1959, с. 80-88.
6. Ф. Арьес, *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке*, пер. с франц. Я. Старцева при участии В. А. Бабинцева, Москва 1999, 416 с.
7. Л. Баткин, *Европейский человек наедине с собой*, Москва 2000, 1005 с.
8. М. Буланакова, *Ментальные стереотипы и образ знатной женщины в период утверждения церковного брака в средневековой Франции*, Ярославский педагогический вестник № 2, Ярославль 1997, с. 105-115.
9. А. Гаусрат, *Средневековые реформаторы: Пьер Абеляр*, пер. с нем А. Брешианский, под ред. Э. Радлова, Москва 2012, 392 с.
10. Ф. Гис Ф., Дж. Гис, *Брак и семья в Средние века*, пер. с англ. Е. Мельниковой Москва 2002, 384 с.
11. *Культура и общественная жизнь в Средние века*, под. ред. Л. Чиколини, Москва 1988, 248 с.
12. Ж. Ле Гофф, *Интеллектуалы в средние века*, пер. с франц. А. Руткевича, Санкт-Петербург 2007, 352 с.
13. Р. Перну, *Элоиза и Абеляр*, пер. Ю. Розенберг, Москва 2005, 242 с.
14. Т. Рябова, *Женщина в истории Средневековья*, Иваново 1999, 211 с.
15. В. Соколов, *Средневековая философия*, Москва 1919, 448 с.
16. Г. Федотов, *Абеляр*, Петербург 1924, 158 с.

СВОБОДНАЯ ЛЮБОВЬ, АСКЕТИЗМ И БРАК В ЭПОХУ ВЫСОКОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ ГЛАЗАМИ ЖЕНЩИНЫ: НА МАТЕРИАЛЕ ПИСЕМ ЭЛОИЗЫ К АБЕЛЯРУ

Юлия БОРЗУН

Одесский национальный университет имени И. Мечникова

В статье рассматривается проблема отношения женщин к церковному браку в период его утверждения в Западной Европе XII в. Главное внимание уделяется эпистолярному наследию Элоизы. Раскрывается вопрос «запретной любви» эпохи.

Ключевые слова: средние века, свободная любовь, брак, Элоиза, Абеляр

FREE LOVE, ASCETICISM AND MARRIAGE IN THE ERA OF THE HIGH MIDDLE AGES THROUGH THE EYES OF A WOMAN: ON THE MATERIAL OF ELOISE'S LETTERS TO ABELAR

Borzun YULIIA

Odesa I. I. Mechnikov National University

The article deals with the problem of the relationship of women to church marriage during its adoption in Western Europe. The main attention is paid to the epistolary heritage of Eloise.

Key words: middle ages, free love, marriage, Eloise, Abelar

УДК 94(410.1):316.343.3:323.38]"1215/1265"

СОЦІАЛЬНІ ЗРУШЕННЯ В АНГЛІЇ XIII СТ.: ВІД ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ ДО УТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ (1215–1265)

Остап ЛАГОЙДА

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено становище та розвиток соціальної структури англійського суспільства в XIII ст., від підписання Великої хартії вольностей (1215 р.) до утворення парламенту (1265 р.). Проаналізовано роль всіх верств населення у Баронських війнах та інших громадянських конфліктах, а також зміни їх правового та економічного становища внаслідок впровадження конституційних документів. Охарактеризовано появу парламенту та його роль у врегулюванні станової боротьби в Англії.

Ключові слова: середньовічна Англія, Баронські війни, соціальна структура, суспільні взаємовідносини, парламент.

В XIII ст. в Англії відбувалися активні соціально-політичні зміни, передумовою для яких було правління Річарда I (1189–1199), котре в економічному плані було невдалим. Безпосередньою причиною для зрушень стало правління Іоанна Безземельного (1199–1216), яке ознаменувало собою втрату більшості англійських володінь у Франції. Ці чинники привели до широкого невдоволення усіх прошарків населення в Англії.

Важливість теми полягає у необхідності простеження соціального розвитку в Англії XIII ст. для визначення його впливу на політичні зміни, які продовжувалися протягом усього століття.

Історіографія досліджуваної проблеми представлена працями радянських та англійських істориків. Серед використаних в публікації робіт варто відзначити узагальнюючі праці Айзека Азімова [1], Артура Мортонна [9] і Валентини Штокмар [14], присвячені середньовічній історії Англії в досліджуваний період. Не менш важливими є роботи Михайла Барга [2], Євгенія Космінського [8] і Сергія Сказкіна [12], в яких досить широко описується розвиток феодалних відносин і становище селянства в Англії у XIII ст. Особливе місце займає праця Євгенії Гутнової [4], яка освітлює стану боротьбу в Англії у XIII ст., розкриваючи структурні особливості англійського парламенту.

Джерелами для даної роботи виступали тексти англійських документів XIII ст., оригінали і переклади яких представлені в праці,

складений під редакцією Дмитра Петрушевського – відомого російського і радянського історика-медієвіста [11].

Метою даної роботи є аналіз соціального розвитку в Англії у період від укладення Великої хартії вольностей (1215 р.) до утворення парламенту (1265 р.) в контексті політичних подій у державі.

В XIII ст. основним соціальним і господарським елементом англійського суспільства залишалася феодальна вотчина – манор, що представляв собою комплекс доменних земель феодала, общинних угідь і наділів залежних і вільних селян. До цього часу загальна кількість таких вотчин значно збільшилася завдяки дробленню вже існуючих наділів, внаслідок чого в Англії відбувся розклад вотчинних комплексів. З розвитком ринку також зростали потреби феодалів, що призводило до посилення панщини та наступу на общинні частини землі. Розпочалась так звана феодальна колонізація, яка особливо загострилася в XIII ст.

Сотенні сувої XIII ст. дозволяють установити взаємовідносини між манором і селом. За ними, в аграрній структурі Англії в цей період проглядалися три системи: селища з общинною організацією (слабо проявлялося), система фрігольдів, що представляла собою комплекс вільних утримань всередині манору, і безпосередньо сам манор, при тому позаманорні утримання були незначні [12, с. 180].

Політичний розвиток Англії в XIII ст. ішов в сторону централізації феодальної держави. Представники кожного стану мали свої інтереси у цьому: барони бажали зміцнити експлуатацію сільського населення, а рицарі, міщани і верхівка селян прагнули ослабити свавілля великих феодалів. Таким чином, період правління Іоанна Безземельного став першим етапом політичної і соціальної боротьби в Англії. Чималі гоніння за неугодами королю магнатами та постійні порушення феодальних традицій призвели до створення могутньої баронської опозиції, яку також підтримала церква. Після поразки короля Іоанна у війні з французами (1202–1214 рр.), наслідком якої була втрата чисельних земель на материк, англійське суспільство почало згуртовуватися. Втрата володінь у Франції привела до процесу поступового змішання саксів та нормандців завдяки появі інтересу нормандських баронів до справ королівства [1, с. 294–295].

В той же час, невдоволення правлінням Іоанна зростало: введення нових податків знекровлювало населення, особливо сільське. Бажання баронів ослабити владу короля і поширити свій вплив зростало, про що повідомляють джерела: *«Явилися сюди [в Лондон] до*

короля... магнати... і зажадали, щоб він підтвердив деякі вольності і закони короля Едуарда разом з іншими вольностями, їм і королівству Англії і церкві англійській, як вони містяться в хартії короля Генріха I... Чуючи ж це, король ... зажадав перемир'я до кінця паски...» [5, с. 92]. Ці протистояння призвели до виникнення документу, відомого як Велика хартія вольностей (1215). Першим її пунктом стала стаття про свободу Церкви Англії: «По-перше, дали ми перед Богом свою згоду і теперішньою хартією нашої підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільна і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями недоторканими...» [3, с. 96]. При тому, що ініціатором даного документу була знать, його не можна назвати цілком феодалним, оскільки в ньому враховувалися також інтереси народу, в тому числі пункти щодо утвердження прав малолітніх спадкоємців та вдів, автономії Лондона, справедливого суду та ін. Щодо самих баронів, то король зобов'язався не арештовувати їх і не позбавляти майна без суду рівних їм перів, що відміняло утверджене право монарха на втручання в сеньйоріальний суд [6, с. 183].

Під страхом збройного конфлікту з баронами Іоанн Безземельний був змушений підписати Хартію. Однак на цьому боротьба не закінчилась – Іоанн, підтриманий папою, розпочав Першу баронську війну (1215–1217 рр.), яка, однак, закінчилась смертю короля. Велика хартія вольностей продовжила діяти, давши англійському суспільству новий для держави принцип – закон вище влади короля [1, с. 299].

Розбіжності між баронами та рицарями – представниками прошарку феодалів, існували ще з часів нормандського завоювання, однак в XIII ст. вони особливо поглибились, оскільки репрезентувалися тепер не тільки земельними наділами і доходами, а ще й характером їх господарства і політичною позицією. Англійське рицарство все більше втрачало характер воєнного стану і перетворювалось в земельних господарів, однак зацікавленість у розвитку ринку і обмеженні влади великих феодалів зближувала цей прошарок з міщанами і сільською верхівкою. Таким чином, рицарі залишалися незамкнутим станом в Англії на протигагу баронам, які складали замкнуту групу феодалної аристократії [6, с. 182].

Розглядаючи соціально-майнову еволюцію баронів, як вищої англійської феодалної знаті, варто зазначити, що їх чисельність на початок XIII ст. дещо зроста, тим самим розширюючи владну піраміду Англії і приводячи все більше феодалних власників в безпосередній контакт з короною [2, с. 109]. Це стало можливим

лише завдяки дробленню первісних, великих бароній, що призвело до поширення розшарування і серед вищої знаті в англійському суспільстві.

Формально, у XIII ст. феодали Англії несли різноманітні фінансові повинності перед короною, в тому числі соціальні і військові виплати. Однак, такі побори не були настільки тяжкими для феодалів, як для представників інших прошарків суспільства. Соціальні виплати, які ще в кінці XII ст. були доволі частими і обтяжливими, з часу утвердження Великої хартії вольностей втратили своє значення, а до кінця XIII ст. і зовсім перестали бути істотними. Щодо щитових грошей, то вони продовжували бути непостійними і часто росли протягом всього XIII ст., незважаючи на заборону такого підходу Хартією. Однак, цей побір не падав повністю на феодалів, так як їм вдавалося перекладати значну його частину на вільне і вілланське селянство, яке було змушене виплачувати частину щитових грошей в числі інших рент [4, с. 233–234].

Розшарування селянства, що розпочалося ще задовго до XIII ст., за правління Іоанна ще більше посилилось. Особливо швидко диференціація проходила серед вільного селянства – фрігольдерів, де верхівка соціального стану досягла рівня, близького до нижчих феодалів. Натомість, основна маса вільних селян досягала такого рівня бідності, що не могла використовувати свої привілеї. Феодално-залежні селяни – віллани розділялись на дві групи: верхівка, що багатіла на торгівлі, і решта селянства, що становила більшість, яка продовжувала бідніти, намагаючись виплачувати ренту, що постійно збільшувалась [6, с. 181].

Єдиною юридично визнаною формою земельного володіння стало привілейоване вільне утримання, що все більше нагадувало приватну власність. Однак, юридичне становище фрігольдера при цьому було неоднозначним в загальному праві, що ускладнює визначення його суспільної приналежності. Проте, оскільки фрігольд представляв собою універсальну форму земельного володіння, вільні утримання в Англії XIII ст. розрізнялися лише за формальними ознаками: за тривалістю владного титулу (довічний і спадковий) і за родом повинностей, пов'язаних з утриманням: воєнне, служиве, міське, рентне і церковне. При цьому всі ці форми вільного утримання, за винятком служивого і церковного, ближче до кінця XIII ст. настільки втратили суспільну визначеність, що стали просто утриманнями вільних людей [2, с. 160–161].

Питання про вілланський наділ є однією з найважливіших проблем в соціально-економічній історії Англії. Більшість території манору складала земля, що оброблялася панщизняною працею вілланів, максимальний об'єм якої не був визначений. При цьому, вілланство не було однорідним. Відомо, що в Англії віллани поділялись на віргатаріїв, які мали повний наділ, напіввіргатаріїв, що відробляли панщину в половинному обсязі, і коттерів, що представляли собою найманих сільських робітників через незначний розмір наділів і, як наслідок, меншу повинність; ще більш строкатим був склад вільного населення. І хоча розвиток загального права поставив різку грань між вільними і вілланськими утриманнями, до кінця XIII ст. не виробилось точних ознак, за якими можна було б їх відрізнити один від одного [8, с. 257].

Розвиток товарно-грошових відносин напряму впливав на господарський устрій англійського села, що призводило до комутації ренти, подальшого розшарування селянства і звільнення сільської верхівки з прошарку вілланів – з однієї сторони. З іншої – зростання експлуатації селян з боку феодалів, які прагнули збільшити власні прибутки, що призводило до збільшення ренти і спроб повернути панщину на окремих територіях задля укріплення позицій феодального прошарку. Протягом XIII ст. ці дві тенденції були основою соціальної боротьби в Англії [4, с. 45].

На посилення експлуатації населення відповідало спротивом, який в XIII ст. носив переважно локальний характер. Віллани та фрігольдери діяли різними способами: знищували огорожі лордів на общинних землях, відмовлялись виплачувати збільшені ренти і виконувати додаткову панщину, шукаючи правосуддя в королівських судах, виступали проти лордів і чиновників та інколи тікали в міста [6, с. 181]. Таким чином, дії селян носили виключно антифеодальний характер. Судові справи щодо цих виступів порушувались, як правило, постраждалими феодалами, які сподівались на підтримку держави, поки селяни намагались захищати свої права [4, с. 124].

Щодо міського прошарку, то в Англії XIII ст., як і в більшості країн Західної Європи, він був одним з найважливіших соціальних факторів централізації держави, оскільки сприяв посиленню політичних і фінансових позицій корони. Таким чином, відношення королівської влади до міщан було значно кращим ніж до селянства, підтвердженням чого є прагнення встановити союз із містами, забезпечуючи їм розвиток торгівлі, безпеку ринків і торгових шляхів, розвиток ремесла в містах та інші економічні потреби.

Частина таких інтересів міщан проявляється у Великій хартії вольностей як, наприклад, встановлення єдності мір і ваги: «Одна міра вина нехай буде по всьому нашому королівству, і одна міра пива, і одна міра хліба, саме лондонська чверть, і одна ширина фарбованих сукон і нефарбованих і сукон для панцирів, саме два лікті між краями; то же, щодо мір, нехай відноситься і до ваги» [3, с. 106]. Королівська підтримка міського прошарку, а саме – міського ремесла, чітко проглядалась протягом XIII ст., в тому числі – в роздачі різноманітних привілеїв навіть для невеликих міст, передбачаючи широкий економічний розвиток в Англії.

Після смерті Іоанна Безземельного в 1216 р. королем став його малолітній син Генріх III (1216–1272), при якому вся влада у державі належала баронам. Протягом наступних років, король знову посилив свій вплив у країні, після чого соціальне становище Англії знову загострилось внаслідок свавілля королівських чиновників. Протягом XIII ст. барони намагалися повернути відмінені Генріхом олігархічні привілеї, опираючись на досвід Першої баронської війни, однак їх боротьба була незначною, так як не стосувалася інших прошарків суспільства, і тому політичні претензії баронів не вдалося реалізувати. Таким чином, правління Генріха III стало періодом посиленої централізації влади в Англії, завдяки використанню королем центрального і місцевого політичного апарату у власних інтересах [4, с. 290].

Політичний конфлікт розгорівся з новою силою вже в 1258–1267 рр. Передували цьому сутички короля з баронами внаслідок фінансових потреб корони та засилля іноземців, покровителем яких був сам Генріх. До середини XIII ст. масштаб невдоволення серед вищої знаті досяг критичної межі внаслідок намагання Генріха здобути сицилійську корону для свого сина, що передбачало суттєві витрати, які мали впасти на плечі баронів. Незадоволення також проявляли рицарі та міщани, інтереси яких лиш доволіно враховувалися статтями Великої хартії вольностей. При тому, деякі з них, в протиріччях рицарів та міщан з баронами, надавали підтримку останнім. Невизначеним лишається лише характер опозиції селянства, однак їх участь мала місце у повстанні, ймовірно через ті ж великі побори і присутність іноземців у владі. Таким чином, у цьому конфлікті так чи інакше взяли участь всі прошарки суспільства Англії [14, с. 66].

Наслідком виступу стало чергове обмеження влади монарха, викладене в Оксфордських провізіях (1258 р.), які фактично знову встановлювали в державі владу баронів, а також сприяли ліквідації

впливу іноземців і виконанню ряду економічних потреб баронів, рицарів, міщан і верхівки фрігольдерів. Завдяки цьому документу вищій знаті таки вдалося домогтися своїх олігархічних планів, оскільки державна влада передавалася раді 15 баронів, які повністю контролювали адміністративний апарат: *«І вони [п'ятнадцять] матимуть владу давати сумлінно поради королю щодо управління королівством і про всі справи, які відносяться до короля або до королівства, і виправляти і відшкодовувати все те, що вони матимуть за потрібне відшкодовувати і виправляти. І [вони матимуть владу] над верховним суддею і над усіма іншими людьми. І якщо не всі вони можуть бути присутніми, то те, що зробить більшість, буде визнано міцним і встановленим»* [10, с.160, 162]. Звісно, це не могло вирішити всі соціальні проблеми в державі.

Союзникам баронів були надані мізерні поступки, які і близько не могли зрівнятися з новими повноваженнями великих феодалів. Через подальшу винятково олігархічну політику нової влади населення продовжувало виступати, бажаючи відстояти свої права. Протестуючим вдалося також заручитися підтримкою спадкоємця престолу Едуарда, який, прагнучи виставити себе захисником «общини», заявив, що він *«до смерті буде стояти за общину і доб'ється виконання обіцяного»* [4, с. 296–297]. Зважаючи на ці фактори, барони були змушені видати Вестмінстерські провізії (1259 р.), які відповідали інтересам рицарів, міщан і верхівки вільних селян, забезпечуючи їм розширення прав і захист від свавілля феодалів. Цей документ в першу чергу відстоював інтереси рицарства, яке тепер мало перед баронством значно більше прав, які в більшості мали судовий характер, в тому числі право на королівський суд проти сеньйора, а дрібні феодали і верхівка селянства отримали ряд статей, які стосувалися місцевого управління, спрощуючи судові процеси в округах: *«Щодо чергових судових зборів, які влаштовуються шерифом під час його поїздок, постановлено, що нехай немає необхідності бути на них архієпископам, єпископам, абатам, пріорам, графам, баронам, ні будь-яким церковним людям або жінкам, якщо спеціально не буде потрібною їх присутність...»* [4, с. 297; 13, с. 176–178]. Соціальне становище в державі нарешті почало збалансовуватися, однак, як виявилось, ненадовго.

Підписання Вестмінстерських провізій стало причиною розколу всередині баронської опозиції. В період феодалної кризи особливо загострилися політичні розбіжності, що призвело до ряду незначних конфліктів у баронському осередку. Однак вже згодом протистояння англійського суспільства з Генріхом III відновилося –

відбулася одна з найважливіших подій в історії Англії XIII ст. – Друга баронська війна (1264–1267 рр.), і, як наслідок – створення парламенту, що можна вважати новою сторінкою в соціальній історії держави.

Причиною для війни стала чергова спроба Генріха III повернути собі повноту влади з підтримкою папи і французького короля, використовуючи протиріччя між баронами і рицарським прошарком. Однак, тій частині опозиції, що підтримувала положення Вестмінстерських провізій, на чолі з бароном Симоном де Монфором вдалося розгромити королівські війська, а самого короля захопити в полон. Відзначимо, що при баронській організації цього виступу, до нього мали відношення не тільки барони і рицарі. І хоча місце і роль простого селянства у повстанні важко визначити, більш ясно можна прослідкувати участь міст.

Ще з 1261 р. міста розділились на два табори: одна частина, в тому числі Лондон, активно підтримувала Монфора, а інша, серед яких були такі міста як Рочестер і Вінчестер, лишалися на стороні короля. При цьому, міста нерідко міняли свою позицію протягом війни [4, с. 303–304]. 20 січня 1265 р. у Вестмінстері був скликаний перший англійський парламент, який привласнив собі найвище керівництво державними справами, і де, окрім баронів і вищого духовенства, участь взяли по два рицаря від кожного графства і по два міщанина від кожного великого міста Англії, що стало початком створення першого станового представницького органу в країні. Безсумнівно, вихід цих двох прошарків на політичну арену мав велике значення. Однак, участь у повстанні селян, яких в більшій мірі зміни не торкнулися, тривожила баронів через можливість виникнення нових соціальних проблем. Цей фактор посприяв ослабленню опозиції і, як наслідок, поразці Симона де Монфора. Повернення короля до влади, при тому, не ознаменувало собою ліквідацію парламенту. Він продовжував існувати і відіграв важливу роль в Англії і після правління Генріха III [12, с. 185].

Парламент, який скликався надалі, за соціальною ознакою поділявся на три основні частини. Перша частина складалася з баронів, які отримували особисте запрошення від короля, і в XIV ст. перетворилася на палату лордів. Таке утворення вело своє походження з ради магнатів, яка регулярно збиралася вже в другій половині XIII ст. При Генріху III на цю раду викликалися архієпископи, єпископи, значна кількість абатів і чимало баронів. Друга частина складалася з представників графств – рицарів, які на початку XIV ст. отримали загальну назву «представників громад».

Однак, рицарське представництво у перші десятиліття існування парламенту далеко не складало єдиного цілого. Представники графств займали різноманітні посади і діяли окремо один від одного. Третім елементом парламенту були представники міст. Вони, як і графські рицарі, були виборними представниками, але при цьому в перший період існування парламенту займали в ньому особливе місце [4, с. 335, 363, 388].

Таким чином, можемо стверджувати, що в Англії у XIII ст. відбувалися кардинальні соціальні зміни, які торкнулися усіх прошарків населення. Укладення Великої хартії вольностей і подальші конституційні реформи, що були призвані врегульовувати станова боротьбу, призвели до розвитку суспільних відносин в державі. Все XIII ст. було проникнуте протистоянням населення з королівською владою, фіналом якого стало утворення парламенту як першого станова-представницького органу влади в Англії, що дало поштовх для розвитку демократії в Західній Європі.

Список використаних джерел та літератури

1. А. Азимов, *История Англии. От ледникового периода до Великой хартии вольностей*, пер. Н. Поздняковой, Москва 2005, 319 с.
2. М. Барг, *Исследования по истории английского феодализма в XI–XIII вв.*, Москва 1962, 381 с.
3. *Великая Хартия Вольностей*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 96–117.
4. Е. Гутнова, *Возникновение английского парламента*, Москва 1960, 582 с.
5. *Извлечения из хроник, относящиеся к Иоанну Безземельному*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 88–95.
6. *История Средних веков*, ред. С. Сказкин, Москва 1977, т. 1, 471 с.
7. М. Квеннелл, *Повседневная жизнь в Англии во времена англосаксов, викингов и норманнов*, пер. Т. Ковалева, Санкт-Петербург 2002, 384 с.
8. Е. Косминский, *Исследования по аграрной истории Англии XIII в.*, Москва–Ленинград 1947, 484 с.
9. А. Мортон, *История Англии*, пер. Н. Чернявской, Москва 1950, 464 с.
10. *Оксфордские провизии*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 150–163.

11. Памятники истории Англии XI–XIII вв., ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, 238 с.
12. С. Сказкин, *Очерки по истории западноевропейского крестьянства в Средние века*, Москва 1968, 378 с.
13. Уэстминстерские провизии, [в:] Памятники истории Англии XI–XIII вв., ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 168–179.
14. В. Штокмар, *История Англии в Средние века*, Санкт-Петербург 2005, 203 с.

СОЦИАЛЬНЫЕ СДВИГИ В АНГЛИИ XIII в.: ОТ ВЕЛИКОЙ ХАРТИИ ВОЛЬНОСТЕЙ ДО ОБРАЗОВАНИЯ ПАРЛАМЕНТА (1215–1265)

Остап ЛАГОЙДА

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

В статье исследовано положение и развитие социальной структуры английского общества в XIII в., от подписания Великой хартии вольностей (1215 г.) до образования парламента (1265 г.). Проанализирована роль всех слоев населения в Баронских войнах и других гражданских конфликтах, а также изменения их правового и экономического положения в результате внедрения конституционных документов. Охарактеризовано появление парламента и его роль в урегулировании сословной борьбы в Англии.

Ключевые слова: средневековая Англия, Баронские войны, социальная структура, социальные взаимоотношения, парламент.

SOCIAL CHANGES IN ENGLAND IN THE XIII CENTURY: FROM MAGNA CARTA TO THE CREATION OF PARLIAMENT (1215–1265)

Ostap LAGOYDA

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

The article examines the position and development of the social structure of English society in the XIII century, from the signing of Magna Carta (1215) to the creation of a parliament (1265). The role of all segments of the population in the Barons' war and other civil conflicts, as well as changes in their legal and economic position as a result of the introduction of constitutional documents was analyzed. The emergence of parliament and its role in the settlement of the class struggle in England was characterized.

Key words: medieval England, Barons' War, social structure, social relations, parliament.

УДК 94(497.11) «14»

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА ЯК ДЖЕРЕЛО СЕРБЬСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВА

Лідія МАЗУРЧАК

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена Законнику Стефана Душана – одному з джерел сербського середньовічного права. Проаналізовано зміст окремих статей Законника, що відображають становище в аграрній сфері, економіці, а також соціальну структуру тодішнього суспільства. Охарактеризовано особливості судового процесу. Автор акцентує увагу на значенні Законника для Сербської держави.

Ключові слова: Стефан Душан, монарх, Законник, Сербія.

У Сербії періоду Середньовіччя, як і в інших державах, тривалий час діяли норми звичаєвого права. Та наукові дослідження доводять, що процес її державного й правового розвитку був досить різнобічним. Протягом XII– XIV ст. у сербів тривав процес становлення феодальних відносин. У цей період з'являється така пам'ятка сербського феодального права як Законник Стефана Душана. Його вважають першим зводом правил і суспільних норм у південних слов'ян. Мета створення Законника полягала в прагненні тодішнього царя Стефана Душана (1331–1355) зміцнити свою владу й таким чином мінімалізувати будь-які впливи правителів окремих областей. Проте мало хто знає, що ця пам'ятка розкриває практично всі аспекти соціально-економічного життя Сербії.

Мета статті: проаналізувати Законник Стефана Душана та визначити його місце в сербській правовій спадщині.

Згаданої проблематики торкається дослідник Джордже Бубало в своїй статті «Время Законника Стефана Душана» [1]. Зокрема, ним було здійснено спробу висвітлення історії впровадження Законника та подальших поправок до нього з часів його проголошення й аж до кінця XVIII ст. Учені Юрій Томин і Богдан Стасюк розглядають зміст пам'ятки в контексті проблем соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана [8]. Також слід відзначити, що Законник у своїх працях розглядали Олександр Погодін [7] та Юрій Готьє [2].

Законник Стефана Душана був проголошений на державному Соборі в Скоп'є в день Вознесіння 21 травня 1349 р. в присутності сім'ї правителя, патріарха Іоанникія, церковних сановників і так

званих великих і дрібних властелів. Термін «властели» трапляється і в більш ранніх сербських джерелах, зокрема в одній із хрисовул (жалуваних грамот), яка датована першою половиною XIII ст. [8, с. 88]. Ймовірно, мова йде про великих та дрібних феодалів, обов'язком яких була військова служба.

Зміст документа свідчить про те, що в Сербії сформувалася станова монархія. Зокрема, цар був першим серед феодалів, тобто шляхти. Нижчі верстви населення звалися «людьми», проте в той час широко побутувала візантійська термінологія, а тому їх називали «париками» або «меропхами», зрідка згадується і термін «влахи» (так називали нащадків романізованого дослов'янського населення) [5, с. 117].

До складу Законника увійшло 135 положень, а першим із них був царський указ про законодавчу роботу. Але тоді була прийнята тільки перша частина, яка пізніше, в період з 1 вересня 1353 по 31 серпня 1354 р. була доповнена [1, с. 58]. Перша частина містила переважно положення, які регулювали державно-правову та адміністративну сфери. Щодо другої частини, то вона була меншою за обсягом, не мала цілісного характеру та використовувалася, швидше за все, як доповнення до першої [4, с. 230].

Істориками віднайдено кілька списків «Законника», щоправда тільки чотири з них належать до XIV ст. Оригінальний текст, ймовірно, не зберігся. Можливо, він був знищений під час пожежі в 20-х рр. XIX ст. в монастирі св. Марка, що розташований у передмісті м. Призрена. Такої думки дотримувався дослідник Панта Сречкович [8, с. 85].

Законник зберігав чинність на всіх землях Стефана Душана. Це підтверджує одна зі статей, в якій зазначено, що грецькі міста мають керуватися хрисовулами, тобто жалуваними грамотами, які їм надав правитель [2, с. 23]. XIII – середина XIV ст. ознаменувалися появою значної кількості юридичних пам'яток, зокрема хрисовул (грецький термін, аналогічний лат. *bulla aurea* – «грамота з золотою печаткою»). Відомі сучасним історикам хрисовули містять відомості про надання привілеїв монастирям. У Законнику Стефана Душана зрідка трапляються згадки про видачу хрисовул на земельні володіння світським особам, але немає жодної згадки про фундаційні грамоти на користь міст, що, власне, зовсім не пояснюється тим, що вони не збереглися [6, с. 69].

Сербське право, починаючи з XIII ст., розвивалося під прямим впливом візантійського. Ще в 1888 р. російський учений Тимофій Флоринський зауважив, що в найдавніших рукописах Законник

Стефана Душана завжди супроводжують два інші джерела візантійського права: «Синтагма Матвія Властаря» (1335 р.) і так званий «Закон Юстиніана» (VI ст.). На сьогодні доведено, що 60 статей Законника запозичені з різних візантійських правових пам'яток [9, с. 52].

Варто зазначити, що в основу Законника було також покладено й сербське звичаєве право. Так, в ст. 152 згадуються ордалії, а саме, випробування залізом: *«І якщо хто на суді звинувачує кого в розбої і крадіжці, а не буде доказів, нехай буде їм у виправдання залізо, як то постановила моя царська величність; та виймуть його біля церковних воріт з вогню і так (понесуть і) покладуть його на святий вівтар»* [3].

Особливу увагу привертають статті 171 і 172, які частково розкривають особливості економічної політики Стефана Душана. Так, в статті 171 вказується: *«Якщо знайдеться золотих справ майстер поза містами і торгів мого царства, в будь-якому селі, нехай буде розграбовано таке село, а золотих справ майстер нехай буде спалений»* [3]. Наступна норма вказує, що ювеліри та ковалі можуть працювати тільки на території держави Душана. Можна припустити, що король мав на меті не тільки посилення ролі верховного правителя, а й певною мірою централізацію сербської економіки.

Аналізуючи текст Законника, бачимо, що в тодішній Сербії існувало дві форми землеволодіння – баштина і пронія. Щодо власників баштин, то вони не сплачували поземельний податок і звільнялися від виконання повинностей. Очевидно, що баштиною володіли тільки властелі. Вони могли передавати свої землі у спадок не тільки прямим нащадкам, але й іншим родичам. Щодо пронії, то про неї відомо дуже мало, їй присвячена тільки одна стаття Законника, яка декларує її невідчужуваність (ст. 58). [3].

У Законнику дуже детально описані права та обов'язки деяких станів. Перші 38 статей присвячені церкві, на чолі якої стояв цар із патріархом і логофет (ст. 24) [3]. Можливо, під логофетом мався на увазі хтось із вищих чиновників (цей термін запозичений з Візантії).

Окрім норм, які регулюють становище сербської церкви та властителів, Законник містить норми різних галузей права: сімейного, цивільного, кримінального, а також норми судочинства. Значне місце посідали злочини проти християнства, і це є цілком зрозумілим: релігія завжди була тим елементом життя, який об'єднував народ. Наприклад, в статті 10 мовиться: *«І хто виявиться єретиком, живучи між християнами, та затаврується (власноруч обпалиться по обличчі) хай виженеться; хто ж його буде таїти, і той хай затаврується»*, а в статті 21 йдеться про таке: *«І хто продасть*

християнина в іншу віру, хай усічеться і відріжеться язик». Загалом, церква відігравала велику роль у житті всього населення. Так, під час укладення шлюбу здійснювався обряд вінчання. Зазначалося, що той шлюб, який здійснився без благословення церкви, тобто без здійснення вінчання, має бути розірваний (ст. 3) [3]. Такі шлюби церква (та і держава також) вважала недійсними. В ст. 31 вказувалося, що суддями для священнослужителів мають бути їхні митрополити, єпископи та ігумени.

В окрему групу виділені злочини проти особи, зокрема вбивство, згвалтування та інші. Деякі статті мають яскравий становий характер. Так, якщо селянин (себр) вбив феодала, то селянину могли відрубати руки, а якщо навпаки, то феодал сплачував тільки штраф: *«Якщо властель вб'є себра в місті або в жупі або в катуні, хай платить тисячу перперів; якщо ж себр вб'є володаря, то відрубати йому обидві руки і заплатити 300 перперів»* (ст. 94). Виділялися також злочини, спрямовані проти власності – розбої і крадіжки. Приватна феодална власність у державі захищалася, тому були встановлені суворі покарання. Якщо розбійника чи злодія спіймали на гарячому, то його не можна було помилувати. Встановлювалася смертна кара у вигляді повішення з попереднім осліпленням (ст. 151) [3].

Судовий процес в Сербії був змагальним і розпочинався тільки тоді, коли надходила приватна скарга потерпілого. Участь у процесі вільних і залежних селян допускалася. Виняток становили раби, які судилися перед своїми господарями у всіх справах. Важливе значення мали особисті показання сторін, на основі яких і розглядалися справи, до того ж останнє слово підозрюваного не мало жодного значення. Стаття 169 містила таке положення: *«Сторони, які прийдуть, на суд моєї царської величності, що скажуть на початку, тим речам і вірити, і з тих промов і судити, а останнім (не вірити) ні в чому»* [3].

На жаль, в історичних документах відсутні будь-які згадки про реакцію властелів і їхні опозиційні погляди на зміст Законника. Професор Федір Зігель писав, що в Законнику народ побачив, що верховна влада більше не захищає слабких перед сильними, простолюдинів перед боярами, а властелі тільки впевнилися у своїй важливості. Зруйновані надії народу на покращення свого становища повинні були неодмінно виразитися в збільшенні кількості розбоїв, грабежів, у крадіжках, в поширенні п'янства. Властелі, які відчували свою силу, перестали підкорятися царським указам, ще більше утискаючи нижчі стани суспільства. Разом із тим поширювалася несправедливість у судах. Саме тому Душан вирішив

покласти край цим процесам на соборі 1354 р. Справді, становище нижчих станів Сербської держави було важким. Так, вільні селяни, які називалися себрами, були позбавлені права збиратися на збори, тобто на віче. За порушення цього положення передбачалися покарання: відрізання вух або штраф [7, с. 275–276].

Як бачимо, Законник Стефана Душана регулював майже всі сфери сербського суспільного життя, хоча його норми мали яскравий становий характер і, ймовірно, не задовольняли нижчі прошарки сербського суспільства. Можна припустити, що його положення не завжди реалізовувалися на практиці. Тим не менше, Законник Стефана Душана, базований на візантійському та звичаєвому праві, є доказом високої правової культури південного слов'янства.

Список використаних джерел та літератури

1. Дж. Бубало, *Время Законника Стефана Душана*, «Вестник Волгоградского государственного университета» 2015, № 3 (33), с. 58–78.
2. Ю. Готье, *Образование Сербского государства*, «Славянский сборник» 1947, с. 5–44.
3. Ф. Зигель, *Законник Стефана Душана*, Санкт-Петербург 1872. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/Zakonnik_Stefan_Dusan/frameset11.html
4. *Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до XX ст.: курс лекцій*, за ред. В. Ярового, Київ 2003, 632 с.
5. *Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів*, за ред. Л. Зашкільняка, Львів 2001, 660 с.
6. *История южных и западных славян*, под ред. Г. Матвеева, З. Ненашевой, Москва 2001, Т. 1., 688 с.
7. А. Погодин, *История Сербии*, «История Югославии. Сборник», Москва 2002, с. 204–357.
8. Ю. Томин, Б. Стасюк, «Законник» як джерело до вивчення соціально-економічної історії Сербії доби Стефана Душана, «Вісник Прикарпатського університету. Історія» 2014, Вип. 25, с. 83–91.
9. Ср. Шаркич, *Влияние византийского права на средневековое сербское право*, «Вестник Волгоградского государственного университета» 2015, № 3 (33), с. 48–57.

ЗАКОННИК СТЕФАНА ДУШАНА КАК ИСТОЧНИК СЕРБСКОГО СРЕДНЕВЕКОВОГО ПРАВА

Лидия МАЗУРЧАК

*Дрогобычский государственный педагогический университет имени
Ивана Франка*

Статья посвящена Законнику Стефана Душана – одному из источников сербского средневекового права. Проанализировано содержание отдельных статей Законника, что отображают положение в аграрной сфере, экономике, а также социальную структуру тогдашнего общества. Охарактеризованы особенности судебного процесса. Автором акцентировано внимание на значении Законника для Сербского государства.

Ключевые слова: Стефан Душан, монарх, Законник, Сербия.

“DUŠAN'S CODE” AS THE SOURCE OF THE SERBIAN MEDIEVAL LAW

Lidiya MAZURCHAK

Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko

The article is dedicated to “Dušan's Code” – one of the sources of the Serbian Medieval law. The content of certain articles of the Code reflecting the situation in agriculture, economy and social structure of contemporary society was analyzed. the peculiarities of the court process was characterized. The author focuses on the significance of the Code to the Serbian state.

Key words: Stefan Dushan, Monarch, «Dušan's Code», Serbia.

УДК 94:323.2 (430) «XIV/XV»

ВНУТРІШНІ КОНФЛІКТИ В МІСТАХ НІМЕЧЧИНИ XIV-XV СТ. ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Анна РУДНІЧУК

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто основні конфлікти, що відбувалися в пізньосередньовічному німецькому місті, зокрема між патриціями та ремісниками. З'ясовано причини виникнення подібних суперечностей у соціальному середовищі німецького бюргерства, а також наслідки їхнього вирішення для подальшого встановлення політичної ієрархії у містах.

Ключові слова: пізньосередньовічне німецьке місто, соціальні заворушення, XIV-XV ст., ремісники, патриції.

Актуальність теми полягає в комплексному дослідженні процесів, що відбувалися в Німеччині впродовж Пізнього Середньовіччя. Дослідження внутрішніх конфліктів у містах Німеччини XIV-XV ст. допоможе краще зрозуміти їхню сутність, що відбувалися між представниками патриціату та цехів, а також регіональні особливості цих суперечностей і процес політизації цехової організації.

Джерельна база роботи охоплює хроніки, цехові грамоти та статuti. Серед найважливіших із них слід виокремити документи, вміщені в збірці в перекладі та з коментарями радянської дослідниці Віри Стокліцької-Терешкович «Немецкий город XIV-XV вв.». До них належать: хроніка Детмара (XIV ст.) [2], «Нова книга» (Dat nuwe Boich) (XIV ст.) [11] та Кельгофська хроніка (Koellhoffsche Chronik) (XV ст.) [3]. Також інтерес для нас становлять «Прозова оповідь про заворушення 1481-1482 pp.» («Prosarelation über die Unruhen 1481-1482 J.») (XV ст.) [15], вміщена в третьому томі збірника «Хроніки нижньорейнських міст» («Die Chroniken der niederrheinischen Städte»).

Історіографія цієї проблеми також представлена роботами вітчизняних, російських і західноєвропейських авторів. Серед української історіографії варто виділити роботу Леоніда Беркута «Історія німецьких міст у Середні віки» («История немецких городов в Средние века») [1]. Автор подає стислу інформацію про боротьбу цехів проти гільдій у німецькому місті періоду Пізнього Середньовіччя, а також типологізацію міст за тією владою, яку вдалося встановити в процесі конфліктів. Українську історіографію

з цієї тематики представляють такі автори як Федір Фортінський, Наталія Подалаяк, Володимир Дятлов та інші.

Радянська історіографія представлена роботами Тамари Нікуліної, Дмитра Шушаріна та Федора Полянського. Праця Т. Нікуліної «Соціально-політична боротьба в ганзейському місті в XIV-XVI ст.» («Социально - политическая борьба в ганзейском городе в XIV - XVI вв.») [7] ставить акценти на внутрішньополітичному протистоянні, що відбувалося в Любеку в XIV-XV ст. Д. Шушарін у роботі («Социально-политическое развитие имперских городов Швабии на рубеже XV-XVI вв.») [13] проаналізував основні політичні зміни, що відбувалися в м. Ульм у XIV-XV ст., процеси пропорційного розподілу влади в руках ремісників і патрициїв, а також їхнє подальше врегулювання взаємовідносин.

Серед західноєвропейської історіографії, яка досліджувала проблему соціальних заворушень у пізньосередньовічному німецькому місті, варто віднести роботи таких авторів як Вілфрід Еберхт і Рольф Хаммель-Кієзоф. «Про устрій та самовизначення міського суспільства в Пізньому Середньовіччі» В. Ебрехта («Zu Ordnung und Selbstverständnis städtischer Gesellschaft im späten Mittelalter») вийшла в профільному журналі «Записки по історії німецької держави» («Blätter für deutsche Landesgeschichte») в 1974 р. У цій праці автор робить спроби проаналізувати соціальні конфлікти, що виникали в царині політичної ієрархії німецького міста XIV-XV ст. Зокрема, в частині першій, що має назву «Вивчення міського соціуму в контексті мети та методів», автор піднімає питання проблематики дослідження міських заворушень або ознак соціальної напруженості в місті, що часто відображаються в джерелах не в повною мірою та не мають своєї системи відліку. Як зазначає В. Ебрехт, для того, щоб це прослідкувати, потрібно зрозуміти кризу поведінки міських жителів, соціальний порядок яких формує у їхній свідомості градацію на «бідних і багатих» [14, S. 83].

Мета цієї статті – розкриття основних суперечностей, які виникали між патриціатом і цехами в пізньосередньовічному німецькому місті, а також їхні подальші наслідки.

Основними завданнями нашого дослідження є: з'ясування причини та хронологічного перебігу протистояння між патриціатом і ремісничими гільдіями в містах Німеччини XIV-XV ст.; аналіз основних типів влади, що сформувалися на цій території та їхня залежність від регіональних особливостей.

З XIV ст. починається боротьба цехів проти торгових гільдій через надання першим права брати участь через своїх представників у міському управлінні. Вона розповсюдилася на всю Німеччину та тривала до XV ст. У західних, прирейнських містах, де було краще розвинене ремесло, перемога залишилася на боці цехів (Кельн, Страсбург). До складу нових рад увійшли представники з ремісничих об'єднань. У ганзейських містах, що знаходилися здебільшого на півночі та на деяких південних територіях (Франкфурт, Нюрнберг) перемогла міська рада, яка посилила свою владу над ремісниками [1, с. 125]. В решті міст Німеччини між обома супротивниками вдалося досягнути консенсусу.

Яскравим прикладом міста, де влада залишилася в руках патрищіїв, є м. Любек. У 1384 р. м'ясники планували здійснити повстання проти ради. Цехові старшини, деякі інші цехи та декілька рицарів домовилися підпалити дім обробника хутра на Клінгенберзі, де проводилося засідання змовників. Ці дії відволікли б увагу народу, який збігся гасити пожежу. Тим часом змовники змогли б потрапити до місця засідання ради міста та вбити її членів. Однак у четвер перед цим рада була попереджена про змову. В день, коли мало відбутися повстання, члени ради звернулися по допомогу до купці, і вони змогли їм допомогти як з озброєнням, так і фінансово: *«Члени ради та купці спільно озброїлися, наділи панцирі, привели себе в повну готовність і охороняли місто. Частина ж їх у панцирях залишалася вдома... Два вожді – Калевельт і Герман фон Мінден, були арештовані... Цих двох також колесували. Частина ж з них [тобто змовників] таємно втікала з міста»* [2, с. 137]. Патрищіям вдалося силовими методами придушити повстання і зберегти владу в місті.

Після невдалої спроби змінити владу всі цехи Любека мали по чергову з'явитися перед радою та присягнути, що вони будуть зберігати вірність і дружелюбність по відношенню до міста. Цех м'ясників був заборонений, а місце їхньої торгівлі зруйноване. Проте згодом особи, до яких рада була прихильна, поновили свою діяльність і змогли відновити цех. Їм було надане нове право, за яким вони мали зберігати вірність раді міста. Крім цього, м'ясники мали надавати військову допомогу в складі 20 вершників за вимогою [2, с. 140].

Проте спроби зміни влади в м. Любеку не зупинилися на подіях 1384 р. На початку XV ст. конфлікт розрісся з новою силою. На 1403 р. місто мало великі борги, що були викликані війнами, які воно вело протягом 50 років з північноєвропейськими державами. Влітку 1403 р. рада запропонувала ввести акцизи на продовольчі

товари. Це викликало супротив пивоварів, чия продукція була в широкому житку в місті. Рада вимушена була поступитися. Проте двоє представників цеху – Гульзей та Шиммельпфенінг почали вимагати скликання не тільки купців та ремісничих майстрів, але й підмайстрів. Вони також запропонували бургомістрам не обтяжувати громаду новими податками [2, с. 140].

На початку 1408 р. ситуація в місті стала напруженою, деякі члени ради були вимушені його покинути. Це дало можливість бюргерам призначити ще 12 уповноважених. 27 та 28 січня розпочалося повстання [7, с. 30], котре в хроніках описується так: «...[Бюргери] послали до натовпу кілька людей, які повідомили їм, що вони домовилися з радою ... Але натовп кричав: «Ні, ні, це нас не задовольняє. Ми хочемо обрати раду».... І Штанге [представник «комітету шестидесяти»] крикнув народу, що рада повідомляє, про надання права вибору ради. Але натовп закричав: «Ми хочемо мати гарантії». Штанге сказав, що відповідати перед народом будуть 60 виборних. Тоді натовп розійшовся, а пани з ради дісталися до будинку з великим ризиком і небезпекою для життя...» [5, с. 146]. Дійсно, в травні 1408 р. 24 члени ради були обрані з купців та ремісників. Любек було виключено зі складу Ганзи, а його місце посів Гамбург.

Таке становище міста тривало відносно недовго. Правління патрицій було відновлене у 1416 р. Допомогу в поверненні влади надав король трьох скандинавських держав – Ерік Померанський (1389-1442 рр.). Під час переговорів між ганзейськими послами та представниками міста спалахнуло повстання цехів. Воно було придушене, а стара рада повернула свою могутність. У червні 1416 р. відбулися остаточні переговори між новою радою, купцями Любека, ганзейськими послами та депутатами короля [5, с. 146].

Містом, де встановилася влада цехів, був Кельн. Рушійною силою тут стали ткачі. Між ними та вищою владою міста склалися доволі ворожі стосунки. Кельгофська хроніка XV ст., автор якої більш прихильний до правління патрицій, зазначає, що причиною повстання стало те, що ткачі на той час були багаті та могутні й ніхто не міг їм протидіяти. Доказом для цього служить вимога кельнських ремісників до ради видати грабіжника з метою вчинення над ним самосуду: «Рада бачила, що вони не хочуть відмовлятися від свавілля, наказала тюремникові видати їм людину. Вони схопили його і відрубали йому голову» [3, с. 137].

Текст «Нової книги» XIV ст. наводить іншу версію: «Рутгер фон Гріне був рентмейстером і разом з ним скарбницею завідували інші засідателі. Поки він там сидів, дуже часто, під час кожної звітності... в

казні виявлялася нестача грошей, і неможливо було твердо встановити, хто саме винен в цьому. У народі багато говорили про це, і вовноткацький цех, «залізний ринок» і обробники хутра зі своїми друзями домоглися того, що було вибрано 3 людини для завідування скарбницею разом з рентмейстер... шеффени [члени судової колегії міста] і рада таємно від громади відправили посольство до імператора римського Карла і встановили мито, що призвело до великого збитку для міста... і почали стягувати його» [11, с. 127].

У результаті конфліктів ткачам вдалося забрати в шеффенів звання членів ради та встановити власну владу. До того ж, під час їхнього правління рада скоротилася із 82 до 50 осіб. Але невдовзі кельнська рада та деякі братства об'єдналися: «Рада [стара] зібралася разом з братствами [тобто з іншими цехами]... Вони стали радитися один з одним... як їм повалити цю владу. Рада та інші висунули пропозицію розбити цех [ткачів] і повністю підпорядкувати його собі...» [10, с. 180]. Фактично, розпочалося повстання, під час якого «ткачі, побачивши, наскільки сильний натиск ворога й дізнавшись, що їхня спільнота [тобто громадський будинок] на Вейдмаркте та перед церквою Frau Weinbruder піддається обстрілу, почали тікати» [3, с. 126].

Незважаючи на поразку цехів, війна між ними та патриціями продовжувалася до 90-их рр. XIV ст. Одне з найбільших повстань кельнських містян спалахнуло в 1381–1382 рр.: «... коли прислані члени ради прослухали зачитаний лист, взятий із рук, було сказано Германом Рінкеном, що вони хочуть виразити свою думку членам ради і хочуть знати їхню мирну відповідь... Як тільки послані пани з такими труднощами передали бажання общини [міста] членам ради... великий натиск народу на площі почав збиратися, стаючи все більшим й більшим, так що наші пани почали хвилюватися за своє тіло та добро. Вони безрезультатно говорили про відповідь [ймовірно реакцію – Р. А.] зі своїми товаришами» [15, S. 926].

Верхівка влади міста в 90-х рр. XIV ст. розділилася на дві ворогуючі партії: лихварі та заможне купецтво. На чолі першої стояв фон Штессе, вона опиралася на Велику раду. Друга зосереджувалася біля Малої ради, котру підтримували цеховики. Остання змогла перемогти своїх противників. Але нове правління не змогло задовольнити вимоги ремісників, тому вони підняли повстання та скинули цю владу. «Коли громада Кельна взяла гору над панамі зі старих родів, які правили містом з початку його існування до недавніх пір, і коли вона вигнала їх, то вона взяла місто в свої руки, заволоділа міськими ключами і вибрала з-поміж себе бургомістрів і членів ради, які стояли на

чолі» [9, с. 126]. Для утвердження влади цехи уклали союзний договір 14 вересня 1396 р.: «Ми, цехи і спільноти, заодно з усією громадою домовляємося... ні в якому разі не обтяжувати місто Кельн будь-якими спадковими або довічними рентами, не витрачати ні на які потреби і не обіцяти нікому одночасно понад 1000 гульденів грошима... цехи і спільноти співтрапезників, повинні послати в міську раду ще подальшими членами, вибравши з-поміж цехів і товариств співтрапезників поважних і мудрих людей» [12, с. 130]. Правляча рада мала оновлюватися кожні півроку. Крім цього, всі мешканці Кельна мали впродовж двох тижнів обрати собі цех або громаду, з якими вони будуть пов'язані. В 1481 р. знову відбулося повстання, проте вже проти цехового правління. Воно було придушене, а керівники – страчені.

Містами, де в результаті протистояння патрицій та ремісників вдалося досягти консенсусу, можна вважати середні та дрібні міста Швабії. На рубежі XIV–XV ст. на цій території відбувалися політичні зміни, схожі на це протистояння. Незважаючи на те, що патриціат поступився власними позиціями в політичному керівництві, він не був повністю відсторонений від участі в міській політиці та не був замкнутою соціальною групою. Так, в Ульмі з 1397 р. у Велику Раду входили 30 представників цехів і 10 патрицій, а в Тасмну Раду П'яти, що поступово ставала головним органом управління – 3 цехових майстри та 2 патриції [13, с. 253].

Подібний устрій мало й місто Аугсбург. Тут патриції вважали за краще створити своє об'єднання у формі цеху – утворення в цьому випадку чисто політичного, без виробничих функцій. У 1386 р. в Аугсбурзі влада перейшла до цехів: «В 1368 р. ... у неділю ввечері всі ремісники озброїлися, зайняли ворота міста і всю ніч ходили по вулицям. На ранок в понеділок всі прийшли на Перлах [міська площа] із 24-ма знаменами. Два бургомістри, Герварт і Вітцххлін, скликали раду» [8, с. 147].

Келлермейстер Вейс (представник від цеху ткачів, що був присутнім під час переговорів ремісників з членами міської ради) заявив, що ремісники хочуть мати цехове правління та прохав надати ремісникам ключі від набатного дзвону, печатку та міську книгу. Всі ці речі було надано. Також члени всіх рад (87 осіб) принесли на міській площі присягу. Перехід до нового управління в місті був закріплений грамотою та печаткою. Хоча публічно члени патриціанської Малої ради і визнали правління цехів, але на особливих зборах вони заявляли, що клятва була вимушеною. У подальшій організації політичної влади в м. Аугсбург ми можемо

побачити, що до керівних органів входили не тільки представники ремісників. Певна частка міського управління відводилася і патриціям: «3 18 цехів, які об'єднують ремісників нашої міської громади, кожен повинен мати цехмістра, що входить до складу ради. Якщо ж цех є великим і поважним, то він висуває ще одного представника... Отже, ми встановили, що до ради повинні входити від названих 18 цехів 29 осіб. Ці 29 чоловік повинні потім вибрати з-поміж бюргерів [патрициїв]... 15 поважних і наймудріших людей, які повинні принести присягу і в цей рік разом з ними [тобто з 29] будуть входити до ради» [4, с. 148].

Отож, до ради мали входити всього 44 особи. 29 із них були представниками цехів, а 15 – патрициїв. Із середовища так званих «бюргерів» та рентмістрів також обиралося 2 бургомістри: один від патрициїв та один від цехів. За таким же критерієм обиралися 4 баумістри, 2 хранителі печатки та 6 підданих старшин. Окрім цього, встановлювалося певне фінансове обмеження на всі витрати Малої ради (44 особи), що становили до 5 фунтів пфенігів. І хоча в міській владі залишилися опозиційно налаштовані до правління цехів патриції, все-таки вдалося досягнути консенсусу між цехмістрами та «бюргерами» [4, с. 150].

Схожого компромісу вдалося також досягти й у Майнці. Там представники патриціату займали 24 місця в раді. Проте вже в кінці 20-их – на початку 30-их рр. XIV ст. ремісники, дрібні торговці, частина купецтва, що не належала до патрициїв, утворили опозицію, в якій все більшу вагу почало набувати середнє бюргерство, яке поступово витіснило патрициїв із органів міської влади. З серпня по листопад 1332 р. відбувалися відкриті виступи цехів за право участі в управлінні справами міста. Причиною стала велика заборгованість міста його кредиторам (з кінця 20-х рр. XIV ст.), яка викликала зростання податків у місті. Перша фаза внутрішньополітичної конфронтації завершується безпосереднім втручанням союзних міст-членів Рейнського союзу [6, с. 119].

24 листопада 1332 р. було прийнято нову міську конституцію, за якою бюргерська опозиція об'єднується в політичну силу цехів і бере участь у політичному житті міста разом з патриціями. При цьому, до кінця XIV ст. патриціату вдається зберегти свої привілеї: карбування й обмін монети, монопольне право на торгівлю сукном у роздріб. Характерною ознакою цього міста є те, що на боці опозиції виступали й деякі патриції: Емріх цум Ребштокк та Фритче цум Шлюссель [6, с. 120].

На основі проаналізованого матеріалу можемо зробити висновки, що в північнонімецьких містах, де здебільшого панував ганзейський

патриціат і переважала торгівельна спеціалізація (Кельн та Страсбург), влада закріпилася за патриціями. В містах, де промисловість знаходилася на вищому рівні (таких як Франкфурт та Нюрнберг), перемогу здобули цехи. Також ми можемо виділити території, на яких вдалося знайти компроміс між обома ворогуючими сторонами. В основному це були міста Швабії, а одним із яскравих прикладів такої політичної організації є м. Аугсбург. Розподіл посад у таких містах врегульовувався тим, що місця в раді розподілялися пропорційно один до одного і їх могли посідати як представники ремісників, так і патриції.

Список використаних джерел та літератури

1. Л. Беркут, *История немецких городов в средние века*, Варшава 1912, с. 186.
2. *Восстание мясников в Любеке в 1384 г. Рассказ хроники Детмара*, [в:] *Немецкий город XIV–XV вв.*, сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 136–140.
3. *Восстание ткачей в Кельне 1369–1371 гг. Рассказ Кельгоффской хроники*, [в:] *Немецкий город XIV–XV вв.*, сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 121–126.
4. *Вторая цеховая грамота Аугсбурга (1368 год, 16 декабря)*, [в:] *Немецкий город XIV–XV вв.*, сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 148–150.
5. *Движение в Любеке в 1403–1408 гг. 27–28 января 1408 г. Рассказ хроники Детмара*, [в:] *Немецкий город XIV–XV вв.*, сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 140–146.
6. С. Илларионов, *Образование среднего бюргерства и трансформация цехов в Майнце в XIV–XV вв.*, «Ученые записки РГСУ» 2010, №3, с.118–122.
7. Т. Никулина, *Социально-политическая борьба в ганзейском городе в XIV–XVI вв.: по материалам Любека*, Куйбышев 1988, 80 с.
8. *Переход власти к цехам в Аугсбурге в 1368 г. Рассказ Аугсбургской хроники*, [в:] *Немецкий город XIV–XV вв.*, сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 147–148.
9. *Политическая борьба в Кельне накануне переворота 1396 г. Рассказ Кельгоффской хроники*, [в:] *Немецкий город XIV–XV вв.*, сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 126–130.
10. *Расправа патрициев с ткачами в Кельне* [в:] *История Средних веков (V–XV века): Хрестоматия*, сост. В. Степанова, А. Шевеленко, Москва 1980, Ч. 1, с. 180.

11. *Восстание ткачей в Кельне 1369–1371 гг. Рассказ “Новой книги” (1360–1396 гг.), [в:] Немецкий город XIV–XV вв.,* сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 127–128.

12. *Цеховое правление в Кельне. Союзный договор 14 сентября 1396 г. [в:] Немецкий город XIV–XV вв.,* сост. В. Стоклицкая-Терешкович, Москва 1936, с. 130–135.

13. Д. Шушарин, *Социально-политическое развитие имперских городов Швабии в конце XV – начале XVI вв., «Городская жизнь в средневековой Европе»* 1987, с. 277

14. W. Ehbrecht, *Zu Ordnung und Selbstverständnis städtischer Gesellschaft im späten Mittelalter, «Blätter für deutsche Landesgeschichte»* 1974, S. 83–103.

15. K. Hegel, K. Schröder, A. Birlinger, *Die Chroniken der niederrheinischen Städte*, Leipzig 1877, B. 3, S. 926–944.

ВНУТРЕННИЕ КОНФЛИКТЫ В ГОРОДАХ ГЕРМАНИИ XIV–XV В. И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ

Анна РУДНИЧУК

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченка

В статье рассмотрены основные конфликты, которые происходили в позднесредневековом немецком городе, в частности между патрициями и ремесленниками. Выявлены причины возникновения подобных противоречий в социальной среде немецкого бюргерства, а также последствия их решения для дальнейшего установления политической иерархии в городах.

Ключевые слова: позднесредневековый немецкий город, социальные противоречия, ремесленники, патриции.

INTERNAL CONFLICTS IN GERMAN CITIES XIV–XV C. AND THEIR CONSEQUENCES

Anna RUDNICHUK

Kyiv National Taras Shevchenko University

An article is an attempt to research the main conflicts that took place in the late medieval German city, in particular between patricians and artisans. The causes of such contradictions in the social environment of the German city dwellers are analysed. Consequences of their solution and the further establishment of the political hierarchy in the cities are characterised.

Key words: late medieval city, social contradictions, artisans, patricians.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(569.1):355.02]07/0750"

ПРИЧИНИ ПРОВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ МАРВАНОМ ІІ (744-750)

Дмитро ДИМИДЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто біографію та період правління останнього халіфа з династії Омейядів – Марвана ІІ (744–750). Охарактеризовано реформи Марвана ІІ у плані зміни бойового порядку на полі бою та реорганізації військових з'єднань в напрямі їх зменшення та професіоналізації. Досліджено причини, які сприяли створенню професійного найманого війська з числа мусульман неарабського походження. Простежено взаємозв'язки між цими реформами та оцінено їх наслідки для подальшого розвитку військової справи у Халіфаті.

Ключові слова: Марван ІІ (744–750), Аббасиди, Омейяди, курдус, мувалі, битва на річці Великий Заб (750 р.), кайсити, еменіти.

Омейядський Халіфат всередині VIII ст. переживав глибоку внутрішньополітичну кризу. Державу охопили різного роду соціальні та еретичні рухи, які були спрямовані на реформування країни та супроти влади Омейядів. Останнім халіфом з цієї династії став умілий полководець та воїн – Марван ібн Мухаммед ібн Марван, відомий як Марван ІІ (744–750). Халіф намагався усіма силами зберегти єдність Халіфату, тому основну увагу у своїй політиці звернув саме на військову сферу, адже розумів, що без ефективної та боєздатної армії зберегти державну цілісність та владу Омейядів буде неможливо. Метою дослідження є комплексний аналіз військових реформ Марвана ІІ та їх взаємозв'язок з політичною та соціально-економічною ситуацією в Халіфаті всередині VIII ст.

Найповнішу інформацію стосовно правління Марвана ІІ знаходимо у праці арабського історика Ат-Табарі «Історія пророків та царів» (X ст.). Автор виділяє окремий том для опису Аббасидської революції (747–750) та їхнього приходу до влади. Попри це, робота переповнена різними деталізованими описами подій, що значно ускладнює процес аналізу твору [4]. Не менш інформативними є праці Ал-Белазурі (IX ст.) [2] та Арабського аноніма (XI ст.) [3],

автори яких, в більшій мірі, концентрують свою увагу на причинах виникнення різноманітних повстань в межах Халіфату в середині VIII ст.

Цікавими та інформативними є джерела про хозарський похід Марвана в 737 р. Детально його описують не тільки арабські [1], але й грузинські [8] та вірменські [11] хроністи. На жаль, ці історики не подають ніяких конкретних відомостей про чисельність, тактику та бойовий порядок арабських військ. Зазначимо, що складність питання полягає в тому, що арабські історики IX-XI ст. описують події середини VIII ст. під кутом зору Аббасидської революції, тим самим лише опосередковано висвітлюючи постать Марвана, який був ворогом нової династії Аббасидів.

Подана проблема часто потрапляла в поле зору різних дослідників, але більшість розвідок мали половинчастий та узагальнюючий характер. Зауважимо, що не існує окремої біографічної роботи про Марвана II, як це наприклад було написано про іншого відомого полководця епохи ранніх арабських завоювань – Халіда ібн аль-Валіда [13].

Однією з найважливіших праць є монографія англійського історика Х'ю Кеннеді «Армії халіфів». Праця цікава тим, що дозволяє прослідкувати динамічні зміни у військовій справі в Арабському халіфаті в VII-X ст. та визначити внесок Марвана у ці реформи [19]. Подібною за змістом, але меншою за обсягом, є робота англійського орієнталіста Девіда Ніколя «Армії Ісламу в VII-XI ст.», де автор особливу увагу звертає на еволюцію озброєння воїнів [23].

Сучасний єврейський дослідник Моше Шарон у своїй монографії «Соціальні та військові аспекти Аббасидської революції» детально вивчає біографію Марвана. Історик стверджує, що створення професійного найманого війська з числа мусульман-неарабів – це впливи минулого досвіду Марвана, коли він був правителем провінції Армінія та керував поліетнічною армією з числа місцевого населення та арабів-кайситів. Саме це військо і допомогло йому прийти до влади у 744 р. і на нього він обпирався у своїй подальшій діяльності [27].

Зауважимо, що російська історіографія має значно менші здобутки. Слід звернути увагу лише на кількатомну працю російського орієнталіста Олега Большакова «Історія Халіфату». У четвертому томі історик детально описує події середини VIII ст. та присвячує кілька розділів Марвану II та Аббасидській революції. Недоліком роботи є те, що дослідник, де-факто, не аналізує, а описує події покликаючись тільки на Ат-Табарі [7; 10]. Зазначимо, що

Марван II не користується увагою вітчизняних істориків. В українській історіографії майже відсутні праці, які б так чи інакше були пов'язані з правлінням цього халіфа.

Можемо дійти висновків, що більшість дослідників перебувають в інформаційному «полоні» проаббасидських істориків, які не зовсім коректно висвітлювали події середини VIII ст. Лише протягом останніх десятиліть в західній історичній науці намітилися зрушення щодо перегляду того місця, яке Марван II займав у військово-політичній дійсності середини VIII ст. Стверджуємо, що постать Марвана II ще чекає свого історика для окремого ґрунтовного дослідження.

Марван ібн Мухаммед ібн Марван – народився, орієнтовно, в 691 р. [21, р. 623]. Його батько був правителем провінції Армінія (територія Закавказзя), а дідусь – халіфом Марваном I (684–685), основоположником гілки Марванідів. Про раннє дитинство Марвана II відомостей є мало. Відомо лише, що в 20-их роках VIII ст. він став правителем Північної Месопотамії, а з 732 р. – правителем (остиканом) провінції Армінія [5, с. 463–464; 7]. Зауважимо, що свій основний бойовий досвід Марван отримав саме в часи правління на Кавказі [22, с. 241–249].

Найбільшої слави Марвану приніс його похід в Хозарію у 737 р. Вперше, перейшовши Кавказ, мусульмани розбили армію кагана та змусили його капітулювати й прийняти іслам [15, р. 170–176]. Марван й надалі продовжував вести військові дії, покоряючи «царів гір» – бунтівні племена на самому Кавказі, щоб повністю забезпечити територію Закавказзя від будь-яких набігів [1, с. 49–55].

Після смерті халіфа Хішама (723–743) Марван взяв активну участь у боротьбі за трон. Династія Омейядів втрачала опору серед різних прошарків населення, а зміна трьох халіфів протягом одного року (743–744 рр.) й зовсім погіршило ситуацію. Лише в 744 р., завдяки військовій силі, трон дістався Марвану II (744–750), який став останнім халіфом з династії Омейядів [3, с. 96–98].

Джерела описують Марвана як справжнього воїна, полководця та жорсткого правителя. Аль-Балазурі, арабський історик IX ст., називає Марвана «хімар» (віслох). Історик пише, що так його називали з тієї причини, що Марван був дуже терплячий в боях і його одяг в битвах ніколи не висихав від крові ворогів [2, с. 38]. Грузинські джерела називають Марвана «кру» (глухим) пояснюючи це тим, що він не рахувався з голосом розуму [8, с. 102], адже: «спустошував землі Грузії, Ширвана і Аррана, [в 736–737 рр.] і не можна було знайти ніде ні будови, ні прожитку для людей і тварин» [8, с. 102].

Гарним доказом військової зорієнтованості політики Марвана є кілька листів Абд аль-Хаміда (секретаря Марвана II) із військовими порадами для самого халіфа та його наступників. Говорячи про способи ведення війни, Абд аль-Хамід відзначає значення «вдалого маневру», та дає пораду, як «убезпечити армію в ході війни», як вести розвідку і т. д. «Знай, що передові загони – очі мусульманського війська... – говорить Абд аль-Хамід, – знай, що твоя ставка [манзіль] повинна бути обов'язково оточена валом та ровом або розташовуватися в безпечному місці» [12, с. 256–257].

Протягом всього періоду правління Марван II постійно придушував різноманітні повстання хариджитів^{*1}, шіїтів^{**2} та аббасидів^{***3}. Це змушувало халіфа задуматися над реформуванням військової організації держави, щоб ефективніше захищати свої землі [19, р. 47–50]. Враховуючи ці факти вважаємо, що потрібно досліджувати військові реформи Марвана, щоб оцінити їхні позитивні та негативні сторони, а також наслідки для подальшого розвитку військової справи. Перш, ніж почати аналізувати самі військові реформи, вважаємо, що буде доцільно коротко охарактеризувати проблеми, з якими стикнувся халіф, під час свого правління та процесу проведення реформ.

До середини VIII ст. армія Халіфату формувалася за племінним принципом. Це приносило значну шкоду єдності арабомусульманській армії, через постійну ворожнечу півночноравійських (кайситських) та південноравійських (єменітських) бедуїнських племен, що складали основний контингент Халіфатської армії [9, с. 168–172]. У перші десятиліття панування династії Омейядів чисто політичні міркування змушували халіфів спиратися у військовій справі на єменітів, більш численних та організованих воїнів. Однак Марван II вирішив порвати з традиційною політикою і шукати підтримки у кайситів [7, с. 241; 10].

*Хариджити – релігійно-політичне угруповання, члени якого виступали за зрівняння в правах всіх мусульман та відмінну додаткових податків для мусульман-неарабів, а саме джизію (подушний) та харадж (поземельний).

**Шіїти – радикальна течія в ісламі. Прихильники строгого дотримання норм Корану. Визнають 4-го праведного халіфа Алі ібн Абу Таліба (656–661) і його нащадків єдиною законними спадкоємцями пророка Мухаммеда.

***Аббасиди – нащадки Аббаса (дядька Мухаммеда), претенденти на трон Халіфату. Очолили політичний рух в державі, який виступав проти династії Омейядів. Заручилися підтримкою шіїтів та хариджитів у боротьбі проти Омейядів та частково запозичили їхні ідеї.

Деякі дослідники вбачають у цьому кроці необґрунтований каприз, непослідовність та помилку Марвана, яка зіграла трагічну роль у його долі. Однак, у цій військовій та політичній переорієнтації проглядаються цілком прагматичні політичні міркування. У важких умовах напруженої боротьби з опозицією в східних, переважно іранських, областях Халіфату, Марван всіляко намагався підкреслити свою вірність арабським традиціям і знайти опору проти наростаючої небезпеки поширення хариджитського та шийтсько-аббасидського рухів [18, с. 107–116]. Х'ю Кеннеді вважає, що причиною цього кроку було те, що Марван був намісником провінції Армінія та північної Месопотамії, де оселилися племена арабів-кайситів, на яких і опирався Марван у своїй військовій та політичній діяльності [19, с. 48–51].

Незважаючи на це, для ефективної боротьби проти повстанців потрібна була професійна армія. Осівши у Сирії, Іраку та в інших частинах Халіфату, арабські племена почали швидко забувати військові навички. Історик-арабіст Мохсен Закері вважає, що військо бедуїнів, в тодішніх реаліях, вже не було таким ефективним, через свою слабу дисципліну, а постійне протистояння кайситів і сменітів не додавали єдності арабській армії [29, р. 261].

Самі ці факти сприяли тому, щоб Марван розпочав створення професійного найманого війська з числа мусульман неарабського походження (мувалі). В цьому контексті слід зауважити, що Омейядський Халіфат був арабською державою, а не мусульманською, де всі мусульмани неарабського походження й надалі сплачували податки, які призначалися виключно для немусульман, а саме джизію (подушний) та харадж (поземельний). Окрім того, неарабське населення не допускалося до вищих військових та адміністративних посад у державі [10, с. 96–100].

Вербуючи неарабське населення до війська, Марван тим самим зрівнював їх в правах з арабами-мусульманами. Цей крок дозволив йому створити особисто вірну гвардію (мувалідів), яка ефективно протистояла повстанцям [26, р. 124–125, 159–164]. Для прикладу Аль-Балазурі пише, що армія Марвана II була поліетнічною та складалася з греків, слов'ян, хозарів, персів та арабів [27, р. 278, 286]. Водночас, в цьому кроці халіфа можемо бачити й початки соціальної реформи стосовно зрівняння в правах всіх мусульман. Так чи інакше, але цю ідею вдалося повністю реалізувати вже Аббасидам, які під гаслами рівності всіх мусульман та закликами до повернення престолу нащадкам Мухаммеда, прийшли до влади у 750 р. [6, с. 200–208].

Зауважимо, що Марван підвищував ефективність свого війська проводячи й чисто військові реформи, на основі свого військового досвіду. Намагаючись удосконалити військову організацію, Марван II провів дві головні реформи, а саме: змінив розташування військ на полі бою та реорганізував військові з'єднання в напрямі їх зменшення та професіоналізації.

Традиційний бойовий порядок арабської армії на полі бою складався з 5 частин (хаміс), а саме: авангард, ар'єргард, центр, лівий та правий флагои. Армія складалася з кількох великих з'єднань (дивізій), які розгорталися у довгі шеренги, де воїни займали стрій один біля одного [17, р. 88–91]. Арабські джерела подають відомості, що така організація війська існувала ще з середини VII ст. Ат-Табарі пише, що саме таку тактику використовував арабський полководець Халід ібн аль-Валід в битві з візантіянами при р. Ярмук у 636 р. [4, с. 158–159]. На жаль, ми не можемо бути точно впевненими в тому, чи знали такий бойовий порядок араби всередині VII ст., чи він був просто приписаний пізнішими авторами IX–XI ст. [14, р. 49–50], але можемо стверджувати, що вищеподаний бойовий порядок (хаміс) вже існував у VIII ст.

Головна роль Марвана полягала в тому, що він був першим, хто замість великих військових з'єднань запровадив компактні підрозділи воїнів, чисельністю 40–50 людей (курдуси) [20, р. 89–90]. Це були підрозділи професійних найманих воїнів (найчастіше вершників), які були маневреними та формувалися з числа мувалі [14, р. 49–50]. Кілька курдусів утворювали нове військове формування – карадіс, яке на полі бою становило вже окрему частину [19, р. 48–51].

Фактично, сам бойовий порядок з 5 частин (хаміс) зберігся, але в склад того чи іншого з'єднання входили вже не великі частини, якими важко було управляти в бою, а кілька компактних карадісів, які розміщувалися на полі бою на відстані польоту стріли один від одного. Воїни розташовувалися не суцільною довгою лінією, а кількома короткими лініями один за одним [21, р. 623–624]. Це сприяло тому, що такі з'єднання були маневреними, та могли самостійно діяти на полі бою, а почерговість ведення військ у битву дозволяло давати перепочинок воїнам [24, р. 44].

Перевагою цього нового війська було те, що воно було особисто вірне Марвану та утримувалося за кошти скарбниці. Арабський анонім XI ст. пише, що річна оплата Омейядського воїна сягала 300 дирхем, що було доволі хорошою заробітною платнею. На противагу цьому, Аббасиди прийняли рішення збільшити оплату

своїм воїнам втричі, у порівнянні з Омейядськими, щоб швидко завербувати більше солдат у свої ряди та отримати чисельну перевагу над ворогом [3, с. 128–129].

Девід Ніколь зауважує, що халіф також провів і реорганізацію військового озброєння. Марван наказав озброїти кожного піхотинця довгим списом супроти ворожої кінноти. Це пов'язано з тим, що повстанці із східних провінцій мали велику кількість вершників та кінних лучників. Через це, Марван й почав масово використовувати піхотинців з довгими списами, щоб зупиняти стрімкі натиски ворожої кавалерії. Окрім цього, він розпочав створення загонів важкоозброєної кавалерії. Кіннота була екіпірована у обладунки з багатошарового клеєного войлока або у пластинчастий обладунок з рогових або залізних пластин. Також, вершники носили кольчужні капшошни, наручі і були озброєні списами та мечами. Згадуються також кінські лати з плетеної кольчуги [23, р. 12–13, 15–17].

Першопочатки цих реформ можемо зустріти ще в 737 р., під час походу Марвана II в Хазарію, що описує арабський історик Аль-Куфі [1, с. 51]. Англійський дослідник Джон Карр навіть пробує провести паралелі між військовими реформами ромейського василевса Константина V Копроніма (741–775) та Марвана II. Дослідник вважає, що саму ідею реформ халіф запозичив з Візантії, де Константин V створював тагмати (компактні підрозділи і частини професійної піхоти чи кінноти), які були відповідниками курдусів-карадівів [16, с. 144–145].

Незважаючи на зусилля Марвана, Омейядський Халіфат доживав свої останні роки. Соціально-політичні проблеми в Халіфаті, які стали поштовхом до повстання Аббасидів та єдина військова поразка Марвана в битві при річці Великий Заб (750 р.) призвели до падіння Марвана II та всієї династії Омейядів, майже всі представники якої були вбиті в останній битві [25, р. 275–280]. Марван, який встиг врятуватися, втікав до Єгипту, щоб знову зібрати війська для нової боротьби, але наприкінці 750 р. він помирає. В історіографії досі тривають дискусії з стосовно того чи його вбили, чи він помер своєю смертю [27, р. 225–230].

Цей історичний досвід вчить тому, що потрібно проводити комплексні реформи у всіх сферах життєдіяльності суспільства, щоб добитися успішного результату. Попри ці невдачі вважаємо, що саме військові реформи Марвана були логічними та позитивно вплинули на військову організацію арабо-мусульманської армії, а військові ідеї Марвана були запозиченні та розвинуті Абу Муслімом, головним

полководцем Аббасидів, який і зміг перемогти халіфа та встановити владу Аббасидів у 750 р. [28, р. 105–130].

Список використаних джерел та літератури

1. Абу Мухаммед Ахмад Ал-Куфи. Книга завоеваний, пер. с араб. З. Буниятова, Баку 1981, 78 с.
2. Ахмад ибн Йахйя ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана [в:] Футух ал-булдан, пер. Г. Гоибова, Душанбе 1987, 111 с.
3. Арабский аноним XI века, пер. с араб. П. Грязневича, Москва 1960, 352 с.
4. Ат-Табарий. История пророков и царей [в:] Православный палестинский сборник, Санкт-Петербург 1897, Т. 50. Вып. 2., 715 с.
5. В. Бартольд, Сочинения, Москва 1966, Т. 6, 632 с.
6. Е. Беляев, Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннем средневековье, Москва 1966, 280 с.
7. О. Большаков, История Халифата: Апогей и падение арабского Халифата (695–750), Москва 2010, Т. 4., 369 с.
8. Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала, пер. с груз. Г. Цулая, Тбилиси 1986, 150 с.
9. Х. Кеннеди, Великие арабские завоевания, пер. с англ. Г. Соловьевой, Москва 2009, 424 с.
10. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, под ред. В. Струве, Ленинград 1958, 392 с.
11. История халифов вардапета Гевонда, пер. с арм. К. Патканьяна, Санкт-Петербург 1862, 119 с.
12. И. Фиштинский, История арабов и Халифата (750–1517 гг.), Москва 2006, 349 с.
13. А. Akram, Khalid Bin Al-Waleed: Sword Of Allah, Washington 1970, 504 p.
14. Al-Tabari, History of the Prophets and Kings, transl. by C. Bosworth, New-York 1991, vol. 33, 239 p.
15. K. Blankinship, The End of the Jihad State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al- Malik and the Collapse of the Umayyads, New-York 1994, 506 p.
16. J. Carr, Fighting Emperors of Byzantium, Barnsley 2015, 288 p.
17. H. Glidden, A Note on Early Arabian Military Organization, «Journal of the American Oriental Society», 1936, vol. 56, no. 1, pp. 88–91.
18. G. Hawting, The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate (661–750), London 2000, 176 p.
19. H. Kennedy, The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State, London 2001, 256 p.

20. M. Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, New Jersey 2006, 321 p.
21. Marwan II [in:] *The Encyclopedia of Islam*, edited by C. Bosworth, Leiden 1989, vol. 6, pp. 623–624.
22. A. Najeebabadi, *History of Islam*, Houston 2001, vol. 2, 639 p.
23. D. Nicolle, *The Armies of Islam VII–XI centuries*, London 1995. 51 p.
24. D. Nicolle, *Yarmuk 636 AD. The Muslim Conquest of Syria*, London 1994, 93 p.
25. *Theophilus of Edessa. Chronicle*, transl. by R. Hoyland, Liverpool 2011, 368 p.
26. M. Shaban, *Islamic History: A New Interpretation*, Cambridge 1999, 206 p.
27. M. Sharon, *Revolt: The Social and Military Aspects of the Abbasid Revolution*, Jerusalem 1990, 336 p.
28. M. Sharon, *Studies in Islamic History and Civilization*, Leiden 1986, 611 p.
29. M. Zakeri, *Sasanid Soldiers in Early Muslim Society*, Wiesbaden 1995, 391 p.

ПРИЧИНЫ ПРОВЕДЕНИЯ ВОЕННОЙ РЕФОРМЫ МАРВАНом II (744-750)

Дмитрий ДИМИДЮК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

В статье рассмотрено биографию и период правления последнего халифа из династии Омейядов – Марвана II (744–750). Охарактеризованы реформы Марвана II в плане изменения боевого порядка на поле боя и реорганизации военных соединений в направлении их уменьшения и профессионализации. Исследованы причины, которые способствовали созданию профессионального наемного войска из числа мусульман неарабского происхождения. Прослежено взаимосвязи между этими реформами и оценены их последствия для дальнейшего развития военного дела в Халифате.

Ключевые слова: Марван II (744–750), Аббасиды, Омейяды, курдус, мували, битва на реке Большой Заб (750 г.), кайситы, емениты.

THE REASONS OF THE MILITARY REFORMS OF MARWAN II (744-750)

Dmytro DYMYDYUK

Ivan Franko National University of Lviv

The aim of the given article is to examine the biography and the period of the reign of Marwan II (744–750). The article deals with the analysis of Marwan II reforms in terms of changing order of battle on the battlefield and the reorganization of military units towards their reduction and increasing the level of professionalism. We take a closer look at the reasons which contributed to the formation of a professional mercenary army containing the Muslims of non-Arab origin. We estimated the relationship between these reforms and evaluated their impact on the further development of military affairs in the Caliphate.

Keywords: Marwan II (744–750), Abbasids, Umayyads, kurdus, muwali, Battle of the Zab (750), Qays and Yaman tribes.

УДК 94(100:=113:477)“04/14”

AUSTRHÁLFA И AUSTRVEGR – РУСЬ КАК ЭЛЕМЕНТ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ МИРА СРЕДНЕВЕКОВЫХ СКАНДИНАВОВ

Сильвия МАРШАЛЕК
Ягеллонский университет (Краков)

Настоящая работа имеет общий характер и в ней представлена Русь в контексте средневековой концепции деления мира Скандинавов, основанной на двух главных составляющих. Её воздействие значительно повлияло на восприятие пространства как такового. Территория раннего русского государства вписывается в постигание объёмной *Austrhálfa*. Пространство *Gardaríki* подвергается процессу стереотипизации, который в равной мере касался также её элементов. Тем не менее, эта картина создавала некоторый целостный образ. Проблемный анализ этого вопроса может помочь воссоздать карту ойкумены Скандинавов эпохи Средневековья.

Ключевые слова: Русь, Средневековье, Скандинавы, *Gardaríki*, *Austrhálfa*.

В данной работе будет обсуждаться когнитивное явление деления мира средневековых скандинавов. Именно эта схема сильно сказалась на восприятию викингами сторон света. Её основные элементы можно найти в многочисленных письменных памятниках эпохи, ведь русские земли вошли в состав объёмной восточной части ойкумены.

Деление мира скандинавов можно назвать одной из основных категорий организации пространства. Модели этой систематизации постепенно меняли и развивали свою форму, сохраняя, однако, некие общие черты. В скандинавской традиции мир можно разделить на четыре (исходная схема) или на три (вторичная схема) главные части. Первая из них была результатом дохристианской скандинавской культуры. Зато вторая возникла как эффект сильного влияния традиций христианства и древнеионийской науки на исходную схему [2, с. 16]. В Ветхом Завете заселение и раздел ойкумены сыновьями Ноя после всемирного потопа (Быт. 6, 1–4) [16, с. 44–46] описывается характерным для библейской поэтики образом, т. е. со всеми ономастическими и географическими деталями. Та информация, которая передается косвенно, показывает трехчастное деление пространства между Симом, Хамом и Иафетом,

а в дальнейшем - также их потомков (Быт. 10, 1–32) [16, с. 67–79]. Фрагмент завершается фразой: *«Вот племена сынов Ноевых, по родословию их, в народах их. От них распространились народы на земле после потопа»* (Быт. 10, 32) [16, с. 79]. Это ветхозаветное изображение сильно сказалось на сложившейся потом христианской традиции. Итак, подобный мотив можно найти не только в древнескандинавских церковно-географических трактатах, основанных на библейском тексте, как, например, *«О заселении земли сыновьями Ноя»* [2, с. 16], но также в древнерусских летописных памятниках [1, с. 126], в том числе и *«Повести временных лет»* (*«По потопп трие сынове Ноеви раздѣлиша землю: Симѣ, Хамѣ, Афетѣ»*) [14, с. 7]. Древнеисландские ученые в своих работах часто ссылались на почетных христианских авторов раннего Средневековья, в частности Исихора Севильского (*«Этомологии»* 623 г.) и Гонория Августодунского (*«Об образе мира»* 1120 г.) [12, с. 313], экземпляры которых имелись в книжных собраниях всех существеннейших культуротворческих центров [17, с. 24]. В вышеуказанном сочинении *«О заселении земли сыновьями Ноя»* указанная тенденция также имеет свое отражение:

«Потом Ной разделил мир на три части между своими сыновьями и дал названия каждой части в мире, которая до того не имела имени. Он назвал одну часть мира Азией, другую – Африкой, а третью – Европой. Симу, сыну Ноя, выпало жить в той части Земли, которая называется Азией. Так именуют половину мира. Иафет, сын Ноя, должен был жить в Северной половине мира, которую мы зовем Европой. Хам, третий сын Ноя, должен был жить в Южной части мира, которую мы зовем Африкой».

(«Sidan skipti Noe heime med sonum sinum i þria hluti ok gaf nafn öllum hlutum i heiminum, þeim sem adr voro önefndir, hann kalladi einn hlut heims Asiam, enn annan Affrikam, enn þridia Eyropam. Seem son Noa hlát ath byggja þann hlut iardar, er Asia heitir, þat er kalladr helmingr veralldar. Iapheth son Noa skyldi byggja norðr-halfu heims, þat köllum ver Eyropam. Kam hinn þridi son Noa skyldi byggja of suðr-ett heims, þat köllum ver Affrika») [10, с. 133–135].

Некий литературный этикет этой эпохи способствовал распространению концепции трёх составных элементов пространства, заимствованной от западноевропейских сочинителей того времени [2, с. 16]. Подобным образом дело обстоит и в случае выдающегося космогонического произведения Снорри Стурлусона *«Круг земной»* (*Heimskringla*). Вступительную часть свода, которой

является «Сага об Инглингах», Снорри начинает именно с деления мира:

«Круг земной, где живут люди, очень изрезан заливами. Из океана, окружающего землю, в неё врезаются большие моря. Известно, что море тянется от Нёрвасунда (Гибралтарский пролив – С. М.) до самого Йорсалаланда (Палестина – С. М.). От этого моря отходит на север длинный залив, что зовется Чёрное море. Он разделяет трети света. Та, что к востоку, зовется Азей, а та, что к западу, некоторые называют Европой, а некоторые Энеей» [15, с. 11].

(«Kringla heimsins, sú er mannfólkit byggvir, er mjök vágskorin. Ganga höf stór ór útsjánum inn í jörðina. Er þat kunnigt, at haf gengr frá Nørvasundum ok allt út til Jørsalalands. Af hafinu gengr langr hafsbót til landnorðs, er heitir Svartahaf. Sá skilr heimsþriðjungana. Heitir fyrir austan Ásíá, en fyrir vestan kalla sumir Európa, en sumir Eneá») [5, с. 68].

Тем не менее, во многих письменных памятниках косвенно передавалась система, укоренившаяся в германском культурном круге и основанная на принципе четырех компонентов [2, с. 17]. Аналогическая конструкция пространства существовала также в индоевропейском восприятии [5, с. 84]. Можно заключить из письменного материала, что параллельно функционировали две модели перцепции: ближайшая (*proximate*) и дальнейшая (*ultimate*) [21, с. 452]. Первая из них, как правило, опиралась на небесные наблюдения, в то время как вторая на общественный опыт, полученный во время поземельных путешествий [21, с. 452]. Хотя они включают в себя другие ориентационные процессы [21, с. 452], эти модели могут использоваться одновременно [5, с. 85].

Основой четырехчленной системы было традиционное деление по принципу сторон света. Это восприятие и категоризация окружающего мира, проявляющиеся, в частности, в таких письменных памятниках ненаучного характера, как рунические надписи, скальдические стихи и саги [11, с. 421], сильно отразились в топонимике. Лексику, связанную с этой пространственной моделью, можно разделить также на четыре неравные группы: север (*norðr*), юг (*suðr*), запад (*vestr*) и восток (*austr*) [2, с. 17]. Им соответствовали названия с разными компонентами:

- «-(h)álfa» (обозначающим «часть»): *Norðr(h)álfa*, *Suðr(h)álfa*, *Vestr(h)álfa*, *Austrhálfa*,
- «-lönd» (обозначающим «земли»): *Norðrlönd*, *Suðrlönd*, *Veströnd*, *Auströnd*,
- «-vegr/vegir» (обозначающим «путь/дорогу»): *Nóregr* (**Norðvegr*), *Suðrvegar*, *Vestrvegir*, *Austrvegr*,

– «-ríki» (обозначающим «королевство/государство»): *Sudrríki*, *Austrríki* [2, с. 17].

Следует заметить, что четкие границы в этой модели провести нельзя, так как их характер несистематизирован и довольно приближителен [2, с. 18]. Однако существуют некие закреплённые тенденции, позволяющие говорить о ориентировочных пунктах ментальной карты средневековых скандинавов. Центром этого мира была южная часть Норвегии и северные регионы Дании [2, с. 18]. К «Западной части» отнести можно Англию, Францию, Ирландию, Исландию, Испанию, все Атлантические острова и некоторые территории Африки [2, с. 18]. «Юг» начинался на Ютландском полуострове, включая в себя Германию и Италию. К «Восточной области» относились славянские земли Поморья, Прибалтика, Русь, земли вплоть до Византии и Палестины, часто также Швеция (однако иногда границой считалось Балтийское море) [11, с. 422]. «Севером» являлась сама Норвегия, Финляндия и побережье Белого Моря (*Bjarmaland*) [5, с. 639].

Для того, чтобы исследовать представление викингов о Руси необходимо сосредоточиться на топонимах с корнем «-austr», обозначающий восточное направление: *Austrhálfa* «Восточная часть», *Austrríki* «Восточное государство/королевство», *Austrlönd* «Восточные земли», а также самый распространенный из них *Austrvegr* «Восточный путь» [2, с. 19], но скорее всего используемый в значении «по Восточному пути». Этот ряд родственных названий определял объёмную территорию от Прибалтики до Волги, включая в себя важнейшие торговые пункты того пространства. Знание викингов об этой части мира постепенно расширялось. Главной причиной было оживление торговли со странами, экономики которых развивались. Интереснейшими, с точки зрения скандинавов, торговыми пунктами на карте *Austrhálfa* были: богатый район Каспийского моря, Палестина (*Jórsalaheimr*), ассоциирующийся с роскошью Константинополь (*Miklagardr*), а также государство Саманидов. Об интенсивных контактах с последним может свидетельствовать количество саманидских дирхемов X века, обнаруженных около Балтийского моря [19, с. 57, 102].

Очень тесные торговые отношения помогут понять абсолютно другой характер активности викингов на западе Европы и в восточной части континента [19, с. 101]. Их *modus operandi* отличает, в том числе, и удивительная продолжительность контактов – самые ранние находки, подтверждающие межкультурные связи,

датируются первой половиной VIII века (особенно около Старой Ладogi – Aldeigji): «*Pierwotna osada miała powierzchnię 0,5 ha, zabudowaną długimi i mniejszymi kwadratowymi drewnianymi domami oraz warsztatami rzemieślników na działkach wzdłuż rzeki (...). Jej dzieje można podzielić na trzy okresy datowane dendrochronologicznie: najstarszy (horyzont E₃) – około 750-760, środkowy 770-790 i późny – około 800-830*» [19, с. 60].

Первоначально викинги завязывали контакты с финно-угорским населением. Первые подтвержденные случаи таких отношений касаются территории современной Эстонии [20, с. 24], где археологи нашли типичные для Восточной Скандинавии мужские украшения, изготовленные в Свитьод (центральная Швеция) на острове Хельгё [20, с. 24]. Стоит подчеркнуть, что археологический материал в большинстве своём интерпретируется как материал шведского происхождения (в основном из Упланда) [19, с. 65, 83, 84, 89], хотя сохранившиеся письменные источники на древнеисландском и древненорвежском языках относятся, прежде всего, к истории Норвегии [4, с. 16]. Несомненно, характер этнического состава скандинавов, присутствующих на Руси, был гетерогенный [19, с. 96].

Первым письменным подтверждением скандинавско-славянских контактов может служить известная запись из «Бертинских анналов» (*Annales Bertiniani*), описывающая прибытие послов византийского правителя, василевса Феофила, к Людовику I Благочестивому 18 мая 839 года:

«[...] С ними (послами) он прислал еще неких [людей], утверждавших, что они, то есть народ их, называются рос и что король их, именуемый хаканом, направил их к нему, как они уверяли, ради дружбы. В упомянутом послании он (Феофил) просил, чтобы по милости императора и с его помощью они получили возможность через его империю безопасно вернуться, так как путь, которым они прибыли к нему в Константинополь, пролегал по землям варварских и в своей чрезвычайной дикости исключительно свирепых народов, и он не желал, чтобы они возвращались ним путем, дабы не подверглись при случае какой-либо опасности. Тщательно расследовав [цель] их прибытия, император (Людовик) узнал, что они из народа свеев [...]» [13, с. 20].

(«[...] Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, Chacanus vocabulo, ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum habere possent, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas habuerant, quibus eos, ne

forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum [...]) [22, с. 198].

Из этого фрагмента следует несколько фундаментальных фактов: во-первых, что росы (*Rhos*) были шведского происхождения (*gentis Sueonum*), во-вторых, что их правитель (*rex*) назывался хаканом (*chacanus*) и он отправил их в Константинополь официально, в-третьих, что они присоединились к греческому посольству из-за серьёзных угроз [19, с. 23]. Необходимо отметить, что Людовик I не принял объяснения прибывших в Ингельгейм и задержал их, обвиняя в шпионаже. К сожалению, анналы не дают ответ на вопрос, что произошло с посольством росов дальше. Все это дает основание предположить, что русско-скандинавские связи в IX веке уже функционировали, так как добраться из Северной Европы до Константинополя представлялось возможным только «по Восточному пути» или так называемому «пути из варяг в греки».

Викинги были не только наемниками и торговцами, но также вошли в историю как замечательные мореплаватели. С таким утверждением нельзя спорить, хотя следует сказать о том, как уже представленная ранее четырехчастная концепция ойкумены сильно влияла на их восприятие сторон света. Этот механизм хорошо отражает пример из «*Саги о сыновьях Магнуса Голоногого*» по версии из «*Круга земного*» Снорри Стурлусона:

«После этого Сигурд конунг поплыл со своим войском к Лицибону. Это большой город в Испании, наполовину христианский, наполовину языческий. Там как раз граница христианской и языческой Испании.

Край к западу оттуда весь языческий. Здесь у Сигурда конунга произошла третья битва с язычниками. Он одержал победу и взял большую добычу. [...]

После этого Сигурд конунг направился со своим войском на запад в языческую Испанию и подошел к городу, который называется Алькассе. Там у него произошла четвертая битва с язычниками» [15, с. 482-483].

(«*Eptir þat hélt Sigurðr konungr liðinu til Lizibónar, þat er borg mikil á Spáni, ok hálf kristin en hálf heiðin; þar skilr Spán kristna ok Spán heiðna; eru þau heruð heiðin öll, er vestr liggja þaðan. Þar átti Sigurðr konungr ina þriðju orrostu við heiðna menn ok hafði sigr; fékk þar fé mikit. [...]*

Þá hélt Sigurðr konungr liðinu vestr fyrir Spán heiðna, ok lagði til borgar þeirar, er kölluð er Alkasse, ok átti þar ina fjórðu orrostu við heiðna menn ok vanu borgina, drap þar mart fólk, svá at hann eyddi borgina. Þeir féngu þar ofa-mikit fé») [24, s. 535].

Если объяснить, что под определением «язычники» имеются в виду мусульмане, так как данное определение использовалось в

качестве оппозиции христианства, а также, что на тот момент это была интегральная часть Испании, все-таки у современного читателя возникает некий когнитивный диссонанс. Лиссабон, а точнее Мыс Рока [25], является самым западным пунктом европейского континента, так что кажется невозможным «направиться на запад в Испанию» от этого места. Интересно, что нельзя считать это ошибкой – такие географические неточности в сагах нередки [2, с. 21]. И хотя викинги пользовались многочисленными водными путями, они одновременно были под существенным влиянием своей идеи деления мира. Перцепция сторон света была нарушена: двигаться в области одной стороны можно было только в данном направлении [2, с. 22]. Подобный нюанс можно считать не отсутствием знаний, а уникальным элементом картины мира скандинавов эпохи средневековья [2, с. 23].

Итак, таких примеров, касающихся *Austrhálfa*, также относительно много:

«Вслед за этим отправился он на восток в Гардарики (Русь – С. М.) против Вальдамара Старого и воевал во многих местах в его государстве. Он разрушил Альдейгьюборг и взял там много богатства, и ещё дальше продвигался он на восток в Гарды. Везде шёл войной, жёг города и крепости, а бонды бежали с имуществом в леса».

(«Þar nest for hann austr í Garðaríki á hendr Valdamari gamla ok her-jaði víða um hans ríki. Hann braut Aldeigjuborg ok tók þar mikil fé, ok enn lengra sótti hann austr í Garða, fór allt með hemaði, brenndi borgir ok kastala, en bændr runnu með byrðar á markir») [5, с. 159–160].

Приведенный фрагмент «Саги об Олаве Трюгвассоне» (*Óláfs saga Tryggvasonar*) из «Красивой кожи» (*Fagskinna*) подтверждает влияние этой ориентационной модели на постижение восточного направления. В действительности Гарды, то есть территория Руси, вместе со столицей – Новгородом Великим – Хольмгардом (*Holmgarðr*), расположены на юго-запад от Старой Ладogi – Альдейгьюборга (*Aldeigjuborg*). Однако движение в области этой части ойкумены подвергается стереотипизации. Путешествие на Русь (*Garðar/Garðaríki*) или с этой территории обратно в Скандинавию всегда описывается как «с востока» (*austan*) или «на восток» (*austur*) [2, с. 21]. В той же «Красивой коже» о Харальде Сигурдарсоне, более известного под прозвищем Суровый Правитель (*harðráði*), передается информация:

«Харальд отправился в Хольмгард к конунгу Ярицлейву (Ярослав Мудрый – С. М.) и получил там хороший приём, забрал он тогда все то золото, которое он раньше посылал для себя из Миклагарда».

Прежде чем Харальд уехал из востока из Гардов, выдал Ярицлейв за него свою дочь, которую звали Элисабет (Елизавета Ярославна – С. М.), а норманны звали Элисив. [...].

Весной собрался он в путь с востока из Хольмгарда, и приплыл с тремя кораблями в Свитьод (Швеция – С. М.)» [5, с. 448].

(«Haraldr fór til Hólmgarðs á fund Jarisleifs konungs ok fekk þar góðar viðtökur, tók þá til sín gullit mikla, er hann hafði áður sent fyrir sér útan ór Miklagarði.

Áður en Haraldr færi ór Gørðum austan, gipti Jarisleifr hönnum dóttur sína, er hét Elísabeth, en Norðmenn kölluðu Ellisif. [...]

At vári byrjar hann ferð sína austan ór Hólmgarði ok fór með þrjú skip til Svíþjóðar») [5, с. 445-446].

Принимая во внимание количество сохранившихся определений этого типа, мы полагаем, что эти выражения можна назвать устойчивыми для древних скандинавов. Очередной пример из «*Saги о фарерцах*» (*Færeyinga saga*), где сообщается о Сигмунде Брестисоне и его людях, которые совершили набег на шведские земли:

«Так они поступают, берут там много добычи и отправились с ней к своим кораблям, и плывут теперь в Свитьод, и на восток в Хольмгард, и грабят там на островах и мысах» [5, с. 579].

(«Sua gera þeir. taka þar mikit fe ok foru við þat til skipa sinna. sigla nu burt af Suipíodu ok austr til Holmgardz ok heria þadra um eyjar ok annes») [5, с. 578].

Возможно самый необыкновенный рассказ можно встретить в «*Саге о крещении*» (*Kristni saga*). В данном случае, вся модель видения мира показана в совершенно другом ракурсе:

«Торвальд Кодранссон и Стефнир Торгильссон встретились после исчезновения конунга Олава. Они вместе странствовали по свету и [дошли] до самого Йорсалахейма, а оттуда до Миклагарда и также до Кэнугарда (Киев – С. М.), что на восток вдоль Непра (Днепр – С. М.). Торвальд умер в Руции, недалеко от Паллескью (Полоцк – С. М.). Там он погребен на одной горе у церкви Иоанна Крестителя, и они называют его святым» [9, с. 194].

(«Þeir Þorvaldr Kódránnson ok Stefnir Þorgilsson fundust eptir hvarf Óláfs konungs. Þeir fóru báðir saman víða um heiminn ok allt út í Jór салаheim ok þaðan til Miklagarðs ok svá til Kænugarðs it eystra eptir Nepr.

Þorvaldr andaðisk í Rúzía, skammt frá Palteskju. Þar er hann grafinn í fjalli einu, at kirkju Jóhannis baptistæ, ok kalla þeir hann helgan») [23, с. 37].

Мы наблюдаем описание дороги по Аустрвегру, хотя само название здесь не приведено. Однако в этот раз путь начинается в Йорсалахейме (Палестина), т. е. в пункте, который обычно считался

его крайней точкой. Впервые появляется также христианский агиографический мотив. Это неудивительно, так как мы имеем дело с особым типом саги: точнее, с епископской сагой («*Biskupa saga*»). Этот цикл является разновидностью исландских саг [18, с. 119], задачей которых можно назвать прославление церкви и святых [18, с. 120]. Для этого используются разнообразные элементы, которые должны подтвердить истинный аспект рассказа, такой как, например, чудеса.

Приведенный в этой работе материал позволяет заключить, что скандинавское деление мира основано на определенных принципах. Правда, оно не носит стандартизированного характера, однако можно провести приблизительные границы. Их расположение много говорит о пространственных представлениях викингов, а также об их развитии на протяжении веков. Изображение *Austrhálfa* и *Austrvegr* в письменных памятниках позволяет полагать, что существует некая совокупность тенденции восприятия этой территории, которая включает в себя также русские земли. В этих представлениях сильно отразилась ориентационная модель средневековых скандинавов, о чем хорошо свидетельствуют указанные фрагменты из саг.

Список использованных источников и литературы

1. А. Демин, *Поэтика древнерусской литературы XI–XIII вв.*, Москва 2009, 403 с.
2. Т. Джаксон, *Austr í Görðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*, Москва 2001, 208 с.
3. Т. Джаксон, *Елизавета Ярославна, королева норвежская*, [в:] *Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Пашуто*, Москва 1999, 63–71 с.
4. Т. Джаксон, *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 года)*, Москва 1993, 304 с.
5. Т. Джаксон, *Исландские королевские саги о Восточной Европе: Тексты, перевод, комментарий*, Москва 2012, 779 с.
6. Т. Джаксон, *О скандинавских браках Ярослава Мудрого и его потомков*, «Александр Гордон. Научный альманах» 2003, № 1, с. 53–64.
7. Т. Джаксон, *Часть V Королевские саги*, [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова, Москва 2009, т. 5, с. 81–186.

8. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Джаксон., И. Коноваловой, А. Подосинова, Москва 2009, т. 5, 384 с.
9. Г. Глазырина, *Часть VI Епископские саги*, [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Джаксон., И. Коноваловой, А. Подосинова, Москва 2009, т. 5, с. 187-196.
10. Е. Мельникова, *Древнескандинавские географические сочинения: тексты, перевод, комментарий*, под редакцией Янина В. Л., Москва 1986, 229 с.
11. Е. Мельникова, *Древняя Русь и Скандинавия: Избранные труды*, Москва 2011, 476 с.
12. Е. Мельникова, *Часть XII Географические сочинения*, [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова, Москва 2009, т. 5, с. 311-329.
13. А. Назаренко, *Бертинские анналы*, [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, Москва 2010, Т. 4, 17-21 с.
14. *Повесть временных лет*, пер. Д. Лихачева, под ред. В. Адриановой-Перетц, Санкт-Петербург 1996, 668 с.
15. Снорри Стурлусон, *Круг Земной*, перевод А. Гуревич, М. Стеблин-Каменский, Москва 1980, 688 с.
16. *Толковая Библия, или Комментарий на все книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета*, под ред. А. П. Лопухина, Санкт-Петербург 1904, т. 1, 688 с.
17. S. Barney, W. Lewis, J. Beach, O. Berghof, *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge 2006, 475 p.
18. P. Czarnecki, *Sagi biskupie (Biskupasogur)*, [w:] *Sagi islandzkie. Zarys dziejów literatury staronordyckiej*, pod red. Morawca J., Neubauera Ł., Warszawa 2015, s. 119-132.
19. W. Duczko, *Ruś Wikingów*, Warszawa 2007, 252 s.
20. W. Duczko, *Moce Wikingów T. I: Światy i Zaświaty wczesnośredniowiecznych Skandynawów*, Warszawa 2016, 346 s.
21. E. Haugen, *The Semantics of Icelandic Orientation*, «Word» 1957, Vol. 13 (3), p. 447-460.
22. E. Kunik, *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*, Sankt Petersburg 1845, Vol. 2, 496 p.
23. *Kristni saga* [í:] *Biskupa sögur I*, Breytt af Steingrímsson S., Halldórsson Ó., Foote P, Hið Íslenska fornnritaféla, Reykjavík 2003, Íslensk fornnrit 15, 375 p.
24. Snorri Sturluson, *Heimskringla. Nóregs konunga sögur*, utgivet af F. Jónnsson, G. Forlag, København 1911, 676 p.

25. Phrase: Cape Roca in Encyclopedia Britannica: «the westernmost point of continental Europe». Режим доступа: <https://www.britannica.com/place/Cape-Roca>

AUSTRHÁLFA I AUSTRVEGR – RUŚ JAKO ELEMENT WSCHODNIEJ CZĘŚCI ŚWIATA ŚREDNIOWIECZNYCH SKANDYNAWÓW

Sylwia MARSZAŁEK

Uniwersytet Jagielloński (Kraków)

Praca ma charakter poglądowy i ukazuje Ruś w kontekście średniowiecznej koncepcji podziału świata z perspektywy Skandynawów, która opierała się na dwóch zasadniczych wymiarach. Jej oddziaływanie znacząco wpłynęło na percepcję przestrzeni jako takiej. Terytorium wczesnego państwa ruskiego wpisuje się w postrzeganie rozległej *Austrhálfa*. Przestrzeń *Garðaríki* ulegała procesom stereotypizacji, a zagadnienie to dotyczyło w równej mierze jej elementów. Tym niemniej, obraz ten tworzył pewną integralną całość. Problemowa analiza tej kwestii może pomóc w odtworzeniu mapy oikumeny Skandynawów doby średniowiecza.

Słowa kluczowe: Ruś, średniowiecze, Skandynawowie, *Garðaríki*, *Austrhálfa*.

AUSTRHÁLFA I AUSTRVEGR – RUŚ AS AN ELEMENT OF THE EASTERN PART OF THE WORLD OF THE MEDIEVAL SCANDINAVIANS

Sylwia MARSZALEK

Jagiellonian University (Krakow)

This paper is an attempt to show Rus' in the context of medieval concept of dividing the world from the Scandinavian perspective, which was based on two fundamental dimensions. Its impact significantly influenced the perception of space as such. The territory of the early Ruthenia state is part of the perception of the vast *Austrhálfa*. *Garðaríki*'s space underwent stereotyping processes, and this issue affected its elements in equal measure. Nevertheless, this image created an integral whole. A problematic analysis of this issue may help to reconstruct the map of Scandinavians of the Middle Ages.

Key words: Rus', Middle Ages, Scandinavians, *Garðaríki*, *Austrhálfa*.

УДК 94(44-25):[355.081(=1:368)]"845"

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ РАГНАРА ЛОДБРОКА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Діана БУГАЙ

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

На основі аналізу джерел стосовно діяльності конунга Рагнара Лодброка та крізь призму міфологізму та історизму визначено його місце в скандинавській середньовічній історії, висвітлено політичні взаємини між франкським, англійським королями та вождем, що вплинуло на подальший хід історичних подій та формування військових союзів проти датчан.

Ключові слова: конунг, вікінги, напад, Рагнар, Париж, Нортумбрія.

В епоху раннього середньовіччя скандинавські племена своєю войовничістю тримали у напрузі чи не всю Європу, що не могло не потрапити у поле досліджень істориків-медієвістів. Нажаль, серед наукових праць вітчизняних дослідників, діяльність скандинавів та їх ватажків не набула достатнього інтересу, саме тому вивчення такого феномену є актуальним для розуміння впливу військових походів норманів на формування тогочасної політичної карти Європи.

Серед ватажків племен, особлива увага приділяється Рагнару Лодброку. Щодо існування такого великого конунга постійно дискутували такі провідні історики-медієвісти, як: Аарон Гуревич [5], Хольгер Арбман [9], Гвін Джонс [7], та Олексій Якуб [6], які створили дві концепції розуміння постаті вождя: міфологічну та історичну. Водночас, основними джерелами даного дослідження виступають Ксантенські (XI ст.) [2] та Бертинські (IX ст.) [1] аннали та цикли ісландських саг.

Метою даної статті є аналіз джерел, зокрема західноєвропейських анналів та скандинавських саг, які подають інформацію стосовно діяльності Рагнара Лодброка у контексті військової діяльності племен вікінгів у IX–X ст.

Перша поява норманів у складі 120-ти кораблів біля стін Парижу, 28 березня 845 р у самому серці Західно-Франкського королівства, викликала справжній шок у місцевого населення. Як свідчать Сен-Бертенські аннали, ніхто не наважувався стати їм на заваді, адже всі намагання Карла Лисого захиститись від нападу, були марними і призвели до розорення Парижу. Саме тому король був змушений

розпочати переговори із норманським вождем (ймовірно Рагнаром), в результаті чого, було укладено домовленість про виплату компенсації у вигляді 7000 фунтів золотом і сріблом [8, с. 371].

Очевидно, франкські правителі вважали за краще відкуповуватись від нападів вікінгів, аніж чинити збройний опір. З історії Англії добре відомі т. зв. «датські гроші» (грошовий відкуп, що сплачувався нападникам). Проте, дослідники часто не беруть до уваги той факт, що вперше такі виплати почали здійснювати франкські правителі, а вже згодом ця назва набула поширення в Англії. Набіги вікінгів на Францію не були схожими на перші напади, організовані ними в Британії. Вони були нетривалими й спрямовані на спустошення земель і отримання викупу від правителів [4, с. 134].

Більше того, цей напад став основою для багатьох різнобічних думок, стосовно участі в ньому Рагнара Лодброка, як ватажка нападу [8, с.371]. За даними джерел, він носив перед своїм загonom прапор із вишитим на ньому зображенням ворона самого Одіна, який ніби-то вказував напрям походу (звідси «brog» – прапор, «lod» – доля) [9, с.162]. Також, він згадується в сагах як «Рагнар Шкіряні Штани». Як зазначають дослідники Х. Арбман, Г. Джонс, О. Якуб, ця теорія, ймовірно, виникла через неофіційну версію, ніби в дитинстві він випадково впав в зміїне кубло, і вижив саме завдяки шкіряним штанам [4, с.101; 6, с. 208–209; 8, с.371]. Варто зазначити, що Рагнар Шкіряні Штани, став не тільки легендарною постаттю скандинавських джерел: з таким епітетом «легендарний», він згадується у працях професійних істориків-медієвістів [8, с. 371]. В їхніх дослідженнях присутня двозначність стосовно епітету: перетворення справжнього Рагнара на вигадану постать, чи погодження з тим фактом, що Рагнар – дійсно історичний персонаж, якому приписуються вчинки, які перетворили його у свідомості сучасників і нащадків на легендарну постать, яка проживала в той час [8, с. 371].

Однак, відомий уельський дослідник Г. Джонс прямо заперечує сам факт існування Рагнара: *«Рагнар, якого абсолютно не можна ототожнювати із його однофамільцем Рагнаром Шкіряні Штани, який у березні увійшов у гирло Сени і рушив на Париж, де розбив підрозділи Карла і захопив 111 бранців, згодом, повісивши їх на острові посеред Сени. Пізніше, Карл заплатив Рагнару, щоб той пішов з миром і викупом»* [5. с. 208–209, прим. 1].

Якщо прийняти до уваги ту обставину, що цей герой скандинавських саг був дійсно історичною постаттю, то ніяк не

вдається віднести його діяльність до певного проміжку часу. За підрахунками вчених, Рагнару було близько 150 років, коли він помер у ямі зі зміями у Йорку (865 р.) [5, с. 208–209, прим. 1]. Ім'я ватажка норманів “Рагнар”, згадується у «Фонтанельській хроніці» (IX ст.). Також в «Ксантенських анналах» (XI ст.) є свідчення про смерть язичника на ім'я Ренінхерн, *«який грабував християн і святі місця»* [2, с. 147]. Але, головному очевидцю цих подій, автору Сен-Бертенських анналів, ім'я ватажка або не цікаве, або невідоме. Можливо, це через те, що з точки зору автора, він був не достойний того, щоб його ім'я стояло поруч з іменами франкських королів, і датським конунгом Хоріком [8, с. 372]. «Бертинські аннали» (IX ст.) згадують про напад скандинавів на портове місто Гамбург, який *«був спалений норманами, а архієпископу Ансгару, вдалося втекти. Групи норманів, відпливли з Парижу вниз по Сені, і продовжили активно грабувати прилеглі території»* [1, с. 17–22]. У статті Фрідріха Крузе «Про походження Рюрика» згадується ватажок Рагнарій, який у 845 р. напав та спустошив Париж однак, через масове захворювання своїх воїнів, він не продовжив почате [7, с. 62].

Варто зазначити, що достовірних джерел, які б підтверджували існування Рагнара – немає. В основному, подробиці його життя і діяльності відомі з текстів скандинавських саг, де розповідається про його походи («Сага про Рагнара Лодброка» (XIII ст.), «Сага про Рагнара і його синів» (XIII ст.). Науковці припускають, що історичний Рагнар (якщо такий й був) проводив свою діяльність в першій половині IX ст. і був одним з найбільш впливових військових вождів Данії. Ймовірно, він був сином конунга Сігурда Кільце (?–770 рр.) [3]. Стосовно дружин Рагнара в кількісному аспекті, точно сказати не можливо, оскільки, в різних джерелах Лагерта, як така, взагалі не згадується. Загалом, у Рагнара було три дружини: перша – Лагерта, яка була жінкою-воїном, друга – Тора, і третя – Аслауг. За джерелами, у нього також була коханка, проста селянська дівчина, чие ім'я не згадується [6, с. 65].

Згідно з цією думкою, Лагерта змогла вийти заміж за Рагнара тільки після того, як той вийшов переможцем у сутичках з ведмедем і вовком. Серед найбільш видних особливостей першої дружини Лодброка було чудове довге волосся. Вона була матір'ю сина Рагнара – Фрідлевуса, який відіграв в історії Скандинавії незначну роль, і двох дочок, імена яких не згадуються. Згідно з скандинавськими легендами, боги послали знамення Рагнару, нацькувавши на нього спочатку собак, а згодом ведмеда, що і стало приводом для розлучення з Лагертою [6, с. 65].

Рагнар залишив Лагерту, щоб віддати перевагу Торі, дочці гаутського ярла Херреда. Вона народила легендарному вождеві трьох дітей: Агнара, Ейріка і Алов (на останній згодом одружився англійський ярл Стейнар Собака) [6, с.63].

Пізніше, Рагнар Лодброк одружився втретє, цього разу на Аслауг, дочці прославленого Сігурда Вбивці Фафніра. У них було п'ятеро дітей: Сігурд Змієкий, Бйорн Залізобокий, Хвітсерк, Івар Безкосний і Рагнхільд [3]. Як уже зазначалося, під час шлюбу Рагнар мав особистісний зв'язок із селянською дівчиною, дочкою фермера Хесбернуса. Він приходив до неї ночами таємно, переодягненим у жіночу сукню. Селянська дівчина звичайно ж була ісландського походження. Оповідачі саг не називають ім'я дівчини, так як ім'я та рід грали дуже важливу роль в житті скандинавів. Разом з тим, будь-яка подібність з жінкою вела північних воїнів до ганьби [3].

Сином Аслауг і Рагнара був Сігурд – дід Харальда I (850–933), першого правителя Норвегії. Цей син Рагнара мав відмінні риси сім'ї Аслауг. Батьком Аслауг був Сігурд Вбивця, котрий розумів мову птахів, як і маленький Сігурд [8, с. 58].

В історіографії існує думка, що прізвище Сігурда “Змієкий” було неправильно витлумачено істориками: ніби то він мав дефект в оці – шрам у вигляді змії. Однак, швидше за все, це означало, що син Рагнара володів проникливим поглядом, як у мудрої змії. Цей погляд – характерна риса Рагнара Лодброка і його нащадків [10. с. 97]

У 865 р, під час експедиції в Британію, дракар Рагнара сів на мілину в Нортумбрії на півночі Англії. Його військо було розбите, сам він потрапив у полон і за наказом короля Еллі II (?–867), був скинутий в яму з отруйними зміями, де помер мученицькою смертю. Легенди свідчать, що помираючи, Рагнар вигукнув: «Як зарохкали б мої рідні поросята, якщо б вони знали, як зараз мені, старому кабану!» [10, с. 97]. Таким чином, він натякав Еллі II, що його сини, які на той час знаходилися в Швеції, помстяться за батька [10, с. 97].

У 867 р. сини Рагнара (Івар Безкосний, Бьорн Залізобокий та інші) вторглися до Англії і помстилися за загибель батька стративши короля Еллу і поклавши початок датському завоюванню острова [10, с. 107]. Королівства Нортумбрія, Мерсія і Східна Англія були розграбовані. Зрештою просування нащадків Рагнара зупинив Альфред Уессекський (849–901 рр.), розбивши їх військо в 871 р. [10, с. 108]

Отже, аналізуючи джерела IX–XI ст., можна наштотхнутись на ім'я «Рагнар» та його похідні. У більшості випадків, воно вживається

поруч із дефініціями «конунг», «ярл» або «король», що свідчить про титулованість та високий статус особи. Однак, у джерелах не однаково описано особисте життя Рагнара, та і дані, як б достовірно підтверджували його існування – немає. Однак, беручи до уваги той факт, що у скандинавських сагах частим персонажем є герой на ім'я Рагнар, можна припустити, що образ був змальований із історичної постаті і набув широкої популярності, що зумовило поширення імені та легенд по всій Скандинавії.

Список використаних джерел та літератури

1. *Бертинские анналы*, [в:] *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, под. ред. Т. Джаксон, Москва, 2010, т. IV, с. 17-22.
2. *Ксантенские анналы*, [в:] *Историки эпохи Каролингов*, пер. А. Сидорова, Москва 1999, с. 144-158.
3. *Пряди о людях из Северной четверти*, [в:] *Исландские саги*, под. ред. А. Циммерлинга, Москва, 2004, т. 2, с. 245-368.
4. *Сага о Рагнаре Лодбroke и его сыновьях*, пер. К. Грота, Санкт-Петербург 1844, с. 994-1012
5. А. Гуревич, *Походы викингов*, Москва 1966, 182 с.
6. А. Якуб, *Образ норманна в западноевропейском обществе IX-XII вв. Становление и развитие историографической традиции*, Омск 2008, 464 с.
7. Г. Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*, пер. З. Метлицкой, Москва 2007, 445 с.
8. Ф. Крузе, *О происхождении Рюрика*, «Журнал Министерства Народного Просвещения» 1836, № 1, с. 43-75.
9. Х. Арбман, *Викинги*, пер. Н. Ереминой, Санкт-Петербург 2006, 319 с.
10. C. Larrington, *Jyura and Esलग in Ragnars saga lodbrykar: Women, Dragons and Destiny*, [in:] «*Making History, Essays on the fornaldarsögur*», London 2010, p. 53-68.
11. R. McTurk, *Ragnarr Lorbryk in the Irish Annals?*, [in:] «*Proceedings of the Seventh Viking Congress*», London 1976, p. 93-124.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ РАГНАРА ЛОДБРОКА: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Диана БУГАЙ

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

На основе анализа источников относительно деятельности конунга Рагнара Лодброка и сквозь призму мифологизма и историзма было определено его место в скандинавской средневековой истории, освещены политические взаимоотношения между франкским, английским королями и вождем, что повлияло на дальнейший ход исторических событий и формирования военных союзов против датчан.

Ключевые слова: конунг, викинги, нападение, Рагнар, Париж, Нортумбрия.

HISTORICAL PORTRAIT OF RAGNAR LODBOK: SOURCE CRITICISM STUDY

Diana BUHAI

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

On the basis of the analysis of historical sources about activities of the Konung Ragnar Lodbrock and through the prism of mythology and historicism his place was identified in Scandinavian medieval history, the political relations between the Frankish, English kings and the leader were highlighted, that influenced the further course of historical events and the formation of military alliances against the Danes.

Keywords: conung, Vikings, assault, Ragnar, Paris, Northumbria.

УДК 930.2:[94:355.48(477)"972"

ОСТАННІЙ БІЙ СВЯТОСЛАВА ІГОРОВИЧА

Микола КОЗАК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто головні гіпотези щодо питання реконструкції обставин загибелі київського князя Святослава Ігоровича на дніпровських порогах у 972 р. Коротко проаналізовано ключові – наявні та гіпотетичні – писемні та археологічні джерела. Піддано сумніву інтерпретацію так званого «меча Святослава». Висловлено думку про неможливість детальної реконструкції обставин смерті Святослава на підставі існуючих на сьогодні джерел.

Ключові слова: Святослав Ігорович, Свенельд, Святослава могила, меч Святослава, Вознесенський скарб.

Київський князь Святослав Ігорович (944–972) із династії Рюриковичів, без сумнівів, є чи не найбільш виразною постаттю з-поміж українських князів. Будучи особистістю вкрай харизматичною та войовничою, він залишив по собі, поруч із військовою славою, таємницю історії своєї загибелі. Всупереч легендарному амплу князя-воїна, який, за словами Леонтія Войтовича, був «останнім вікінгом на київському престолі» [5, с. 227], на сторінках літопису знаходимо свідчення того, що князь Святослав був настільки ж нерозважливим, скільки й хоробрим.

Літописець доволі скупо описує останній акт життя князя, але можна зрозуміти, що й сам він засуджує його за нерозсудливість і зарозумілість, коли той у 971 р., разом із нечисленною дружиною потрапив у важке становище на дніпровських порогах, ігноруючи слушну пораду свого воєводи: «Учинивши мир із Греками, Святослав рушив у човнах до [дніпрових] порогів. І сказав йому воєвода отця його Свенельд: "Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах". Однак не послухав він його і рушив у човнах. Тим часом послали переяславці до печенігів [гінців], кажучи: "Іде Святослав у Русь, узявши майна багато у греків і полон незчислений, а з малою дружиною". Почувши ж печеніги се, заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, та не можна було пройти порогів, і став він зимувати у Білобережжі. І не було в них їжі, і настав голод великий, так що по півгривні [була] голова коняча. І зимував [тут] Святослав. А коли приспіла весна, пішов Святослав у пороги» [12, с. 43].

Після голодної зими на порогах із, ймовірно, ослабленою та деморалізованою дружиною, Святослава спіткала фінальна невдача, коли він потрапив разом із багатою здобиччю до рук печенізького князя Кур'ї: *«У рік 6480 [972]. Прийшов Святослав у пороги, і напав на нього Куря, князь печенізький. І вбили вони Святослава, і взяли голову його, і з черепа його зробили чашу, – окувавши череп його золотом і, пили з нього»* [12, с. 43].

Леонід Махновець відзначає, що за «Уваровським списком» літопису (XVI ст.) на місці опису загибелі Святослава є згадка про те, що на чаші, виготовленій із черепа князя, було розміщено напис: *«Чюжихъ желая своя погуби»* [12, с. 43]. Можливо, такий вчинок був проявом певної іронії печенізького князя щодо того, як йому легко дісталась перемога над значним ворогом.

Мимоволі можна знайти аналогії між характерами Святослава Ігоровича та його батька, який також загинув через втрату пильності та відсутності стратегічної далекоглядності. Якщо у випадку з Ігорем відомо, що після загибелі його було поховано і навіть указано місце поховання: *«І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні»* [12, с. 43], то у випадку Святослава літопис обмежується тільки скупим описом убивства. Відсутність повідомлення про поховання наптовхує на думку, що, ймовірно, така скупість літописця була пов'язана з неможливістю поховати князя за всіма традиціями, адже його тіло, як бачимо в згадці про чашу, було піддано нарузі ворогами. Таким чином, із зрозумілих причин літопис промовчав про посмертні почесні Святославу. Найімовірніше, що за практикою того часу в честь князя на його батьківщині був споруджений так званий «кенотаф».

Варто приділити певну увагу візантійським джерелам щодо згаданих подій. Так, хроніст Лев Диякон (X ст.) погоджується із позицією руського літописця про те, що князь загинув унаслідок засідки печенігів, але теж згадує, що деяка частина війська таки вціліла й успішно повернулася до Києва [13, с. 82]. Водночас свідчення хроніста Іоанна Скілиці (XII ст.) відрізняється: він не згадує, аби хтось із дружини Святослава вижив після бою [13, с. 133].

Довгий час в історіографії не існувало чіткої думки щодо часу загибелі князя. Це зумовлено невідповідністю руського (березневого) та візантійського (вересневого) літочислення [3, с. 49]. Щодо року, то висувались різні гіпотези, які вказували на початок 70-х рр. X ст.

Андрій Білецький переконливо довів, що датою смерті князя з урахуванням руських і візантійських джерел і зважаючи на використання астрономічного календаря, є 17 лютого 6480 (972) року

[3, с. 53]. Згідно «книжного» календаря це припадає на 1 березня, тобто на початок нового місячного та річного циклу язичницького календаря.

Намагання виявити могилу чи ймовірне місце загибелі Святослава Ігоровича трапляються ще від початку ХХ ст. [20, с. 105]. До цього часу дослідники обмежувалися невизначеним припущенням, що князь Святослав загинув на дніпровських порогах, які до затоплення у 1932 р. внаслідок спорудження греблі «Дніпрогесу» знаходилися поміж містами Запоріжжя та Дніпро (Дніпропетровськ) на відстані майже 90 км [20, с. 105].

Однак серйозна дискусія розпочалася після відкриття на території Вознесенської гірки (зараз м. Запоріжжя) (рис. 5) «Вознесенського скарбу» (рис. 1) у ході Дніпробудівської археологічної експедиції 1927–1932 рр., яка діяла у зв'язку зі спорудженням «Дніпрогесу» [20, с. 106]. Варто зазначити, що скарб було виявлено неподалік курганного могильника (до 80 курганів) і прямокутного укріплення з невисоких валів завдовжки 52 м і завширшки 51 м із похованням-спаленням у центрі [20, с. 106]. Скарб становив собою циліндричну яму глибиною до 90 см і діаметром до 70 см, у якій знаходилися нашарування залізних, срібних і золотих предметів. Серед них стремена, вудила, стріли, окуття піхов шабель та срібні фігурки лева та орла зі змією в лапах; зверху скарб було простролено трьома шаблями [20, с. 106–108].

Оскільки «Вознесенський», або як його ще називають «Кічкаський скарб», є наріжним каменем в археологічному дискурсі про смерть і могилу Святослава Ігоровича, варто більш детально розглянути питання його інтерпретації.

У 1930-х рр. значна частина Дніпробудівської археологічної експедиції була піддана сталінським репресіям, включно з відкривачем скарбу Володимиром Грінченком. Один із учасників експедиції, якому вдалося вціліти, був таганрозький археолог Михайло Міллер. Учений в 1942–1945 рр. перебував на окупованих Німеччиною територіях, у 1943 р. виїхав до Німеччини, згодом до Австрії, а протягом усієї війни активно співпрацював із німецькими SD та «Ahnenerbe» [9, с. 246]. Згодом, вочевидь вважаючи, що матеріали розкопок експедиції втрачені, а більшість учасників репресовані, М. Міллер усвідомлює необхідність оприлюднити наявні в нього матеріали та видає коштами української діаспори малотиражну брошуру «Могила князя Святослава» [15]. У своїй книжці М. Міллер жалкує, що не він очолював дослідження пам'ятки, а, на його думку, недостатньо компетентний В. Грінченко

[9, с. 247]. Саме з цієї праці, розпочинається серйозна дискусія й інтерпретація комплексу – начебто могили князя. Головною підставою для гіпотези М. Міллера була локалізація вище о. Хортиця так званої Кічкаської переправи, що особливо активно функціонувала в IX–XII ст. [15, с. 15].

В Україні дискусія навколо інтерпретації скарбу розпочалася вже в повоєнний час. Так, мистецтвознавець Леонід Мацулевич, аналізуючи срібну фігурку орла, виявлену в скарбі (рис. 2) переклав монограму, що містилася на грудях птаха як «Петрове» [20, с. 111]. Сам виріб, на думку вченого, виготовлений не пізніше IV–V ст., а за призначенням він міг бути «військовим знаком, прапором загону, при цьому не римського і не візантійського» [14, с. 183–205]. Археолог Алла Сміленко підтримала раніше висловлену гіпотезу про слов'янське походження скарбу. На підставі того, що в комплексі не виявлено житлових споруд, вчена припустила, що це міг бути постійний військовий табір, функція якого полягала в контролі за переправою. А. Сміленко звернула увагу й на те, що кожна категорія речей лежала окремим шаром, що є дуже цікавим. Згори шар стремени, (58 цілих і фрагментів), згори донизу шар вудил (40), пряжок (139 цілих і уламків) та з самого низу 7 цвяхів та предмети із срібла та золота, згадані фігурки та дрібні елементи озброєння [20, с. 111].

Проте й дотепер деякі дослідники інтерпретують скарб не як слов'янський, а як салтівський чи тюркський. Зокрема, таку думку ще у 1982 р. висловив Анатолій Амброз, а розвинув гіпотезу вже в 2009 р. Михайло Відейко. Згадані вчені вважають, що скарб слід пов'язувати радше з хозарами, ніж русами [20, с. 113].

У 2012 р. скарб привернув увагу згаданого вище А. Білецького, який намагався на підставі низки аналогій і зброєзнавчого аналізу матеріалу з комплексу та самого скарбу довести, що Вознесенський скарб дійсно є могилою князя Святослава. Цю ж концепцію перехопив і Георгій Шаповалов [20, с. 113–114]. Проте відомий дослідник хозар Олексій Комар обґрунтовано вважає докази А. Білецького непереконливими, а атрибутику речей комплексу і наведені останнім аналогії – хибними [9, с. 248], тому доречно залишити питання відкритим.

Від себе додамо, що станом на X ст. шабля та стремени з округлою підшоною, виявлені в комплексі ще не були настільки характерними для слов'янських воїнів, але водночас були в широкому обігу на озброєнні тих же хозар [8].

На підставі аналізу епістолярних джерел О. Комар зазначає, що наведена в роботі М. Міллера гіпотеза є неправильною. На думку дослідника, М. Міллер, ймовірно, ставився до критикованого в згаданій брошурі відкривача комплексу В. Грінченка з неприхованою неприязню, адже неодноразово писав доноси на колег [9, с. 250–251]. Вочевидь це пояснює те, чому він сам уникнув репресій. Оксана Дровосекова зазначає також те, що М. Міллер не міг під час відкриття скарбу бути присутнім у Запоріжжі й брати участь у дослідженнях, оскільки станом на час відкриття у травні 1930 р. перебував у Таганрозі [9, с. 249]. Проте з урахуванням навіть особистих кар'єристських інтересів М. Міллера, варто визнати, що його праця отримала вагомий резонанс. У своїй роботі він заповідав майбутнім поколінням українських патріотів встановити пам'ятник Святославу Ігоровичу на гіпотетичному місці його загибелі, що й відбулося у 2005 р. [9, с. 248].

Привертає надзвичайний інтерес і такий «дивний» збіг обставин, що восени 2011 р. саме в північних околицях о. Хортиця, неподалік від встановленого пам'ятника «випадковим» чином було «виловлено» той самий знаменитий «меч Святослава» [17, с. 51–52]. Опісля меч було викуплено з ініціативи Національного заповідника «Хортиця» та міської ради м. Запоріжжя за 10 тисяч доларів США. Знахідка отримала значний резонанс у ЗМІ [17, с. 51–52].

Перш за все привертає увагу надзвичайно гарний рівень збереженості меча, що дослідники намагаються пояснити його перебуванням під нашаруваннями мулу і піску. Довжина меча становить 0,96 м, вага 1 кг. [17, с. 52–53]. Елементи руків'я зберегли багаті декоративні компоненти з срібла, міді та латуні, що наштовхнуло В'ячеслава Саричева на порівняння знахідки з мечем кастильського принца Фердинанда де ла Седра XIII ст., який був менше оздоблений [18, с. 114]. Дослідник намагається обґрунтувати доцільність припущення про належність меча Святославу. На нашу думку, такий аргумент не є об'єктивним з огляду на те, що мечі XII–XIII ст. вже не містять прикрас, рельєфних орнаментів, їхні руків'я виготовляються з одного матеріалу, на відміну від багато оздоблених взірців X–XI ст. [6, с. 86]. Тому така аналогія не має сенсу. Оскільки мечі епохи вікінгів були виключно статусними й дорогими, майже всі вони мали прикрашені руків'я, на відміну від мечів пізнього середньовіччя. Але викликає сумнів сам факт наявності розкішної зброї у Святослава – князя, який спав на кінському сидлі та зневажав розкіш.

Типологічно цей меч відноситься до підтипу V за Я. Петерсеном, верхів'я до підтипу 11 за Р. Веллером [16, с. 56]. Окрім надзвичайного орнаменту, який здійснював ефект мерехтіння на сонячному промінні та клейма «**ULFBERHT**», яке свідчить про імпордне походження виробу, навершя меча встановлено асиметрично. На думку Максима Остапенка, це свідчить про індивідуальний стиль фехтування власника [16, с. 56]. На нашу ж думку, такий дефект жодним чином не міг вплинути на якісні характеристики меча позитивно.

У цьому контексті необхідно згадати п'ять мечів X ст., виявлених у 1928 р. в процесі будівництва дамби Дніпровської ГЕС [10, с. 47]. Кожен із цих мечів також був багато оздобленим у скандинавському стилі, деякі мали характерне франкське клеймо у вигляді слова «**ULFBERHT**».

О. Комар слушно зауважує, що вже з моменту цих знахідок триває плутанина та неоднозначність в інтерпретації. Проблему додає той факт, що під час Другої світової війни всі ці мечі, буцімто, було втрачено. Вже тоді ці знахідки було пов'язано з імовірним нападом печенігів на русів чи скандинавів у районі Кічкаської переправи; розглядався також їхній зв'язок із загибеллю князя Святослава [10, с. 47].

Найцікавіша гіпотеза щодо такої значної концентрації знахідок мечів X ст. належить Федору Андрощуку. Зокрема, він пов'яже їх із германською традицією жертвопринесення мечів у воду, яка була характерною для Скандинавії, відтак і для Русі [1, с. 130–132]. Така думка перегукується зі свідченнями Константина Багрянородного (X ст.) про жертвне місце русів на о. Хортиця [11, с. 48–49], і це стало підставою для віднесення згаданих мечів до слідів такого культу.

У цьому контексті варто згадати «меч Святослава» та його асиметричне верхів'я. Як вказує Анатолій Кірпічніков, на одному з дніпробудівських мечів також було встановлено, на його думку, дещо завелике руків'я [7, с. 27–29]. Чи не вказує це на певну особливість таких мечів, якій могло з часом надаватись якогось сакрального значення?

Критикуючи М. Міллера, О. Комар піддає сумніву локалізацію переправи, аргументуючи це інтерпретацією деяких археологічних даних течією Дніпра та сумнівною результатами експедиції 1928 р. Вчений констатує, що вона могла знаходитися за 1,2 км на південь [10, с. 58]. На його думку, навіть гіпотеза про напад печенігів на купецьке судно, якою пояснювали появу мечів, є необґрунтованою у зв'язку з відсутністю знахідок елементів корабля чи предметів

обміну (торгівлі) та незначну ймовірність нападу печенігів у цьому місці Дніпра, де мечі було виявлено [10, с. 59]. А свідчення про знахідку візантійських монет під час Дніпробудівської експедиції, якими раніше було обґрунтовано функціонування там переправи, дослідник також вважає сумнівною [10, с. 51], як і намагання віднести мечі з клеймом «*ULFBERHT*» до продукції однієї майстерні [10, с. 58–59].

Відтак, найімовірнішою видається гіпотеза, що руські й скандинавські купці та воїни поблизу о. Хортиця (чи на самому острові) приносили мечі в жертву богам. Це перегукується зі свідченням К. Багрянородного про те, що на о. Св. Георгія (Хортиця) руси приносять жертви священному дубу [11, с. 48–49]. О. Комар на підтвердження «жертвної гіпотези» відзначає, що серед дніпровських мечів немає жодного, який би не був дуже багато оздобленим, таким, який би не був гідним піднесенню богам [10, с. 58–59].

Чи можна припустити, що серед мечів, виявлених у 1928 р., є меч Святослава, або ж меч, принесений ним чи його дружинником у жертву? Навряд чи, оскільки типологічно ці мечі належать до типів S, T1 і T2, які датуються кінцем X – початком XI ст. [2, с. 72–87], і лише один до типу E2, який хронологічно не виходить за межі X ст., так само, як «меч Святослава». Останній, на думку О. Комара, відноситься до типу T2 і лише декорований подібно до раннього типу V [10, с. 59]. Вважаємо доцільним зауважити, що інтерпретація згаданих мечів як зброї Святослава чи його дружини йде в розріз із вже згаданим літописним повістунням, де чітко сказано, що Святослава було полонено та обезголовлено, а отже й зброя його не могла бути втраченою, а стала військовим трофеєм князя Кур'ї.

Ще одним цікавим джерелом, яке є дотичним до питання останнього бою Святослава Ігоровича, є мініатюра Радзивіллівського літопису XV ст., на якій зображено сцену нападу печенізьких вершників на корабель Святослава (рис. 4). Проте зазначаємо, що до цього джерела слід ставитись вкрай обережно. Перш за все тому, що ця пам'ятка відноситься до XV ст. і від описаних подій її відмежовує майже п'ять століть.

О. Комар наголошує, що в різний час над створенням мініатюр працювало від 3 до 5 художників, які згідно з власним задумом змінювали сюжет і композицію [9, с. 236]. Деякі редактори намагалися видовжити чи розширити оригінальну мініатюру на довжину листа, що видно з перекриття берегом і носом лодії ніг коней і вершників [9, с. 236]. Одразу привертає увагу в зображенні

нереальність тактики, вибраної печенігами, адже типовою тактикою для всіх кочовиків було ведення сфокусованого обстрілу з луків. Тому мало ймовірно, що печеніги б намагалися вбити Святослава, осипаючи його камінням, ще й сидючи верхи на конях, як це показано на мініатюрі. Викликає сумнів і сама фізична здатність людини здійснити таку маніпуляцію з важким каменем, сидючи в сідлі. Ці аргументи підтверджують здогадку О. Комара про те, що автори та художники Радзивілівського літопису не володіли жодною додатковою інформацією про обставини смерті Святослава, буквально слідуючи літопису [9, с. 237].

Дуже цікавою в контексті історії про загибель князя є постать воєводи Свенельда, якому літописець приписує мудру та проігноровану Святославом пораду обійти дніпровські пороги. Проте ця постать не є такою й однозначною. А. Білецький наголошує на актуальній від російської імперської історіографії проблемі довгожителства Свенельда, який був ще воєводою Ігоря, фігуруючи у літописі у межах 914–977 рр. [4, с. 20]. Російський дослідник Олексій Шахматов зазначав, що хронологічна сітка подій, накладених на літопис, не відповідає дійсності, що може вказувати на його фальшування [21, с. 83]. Згодом вчений довів, що Свенельд у 40–70-х рр. Х ст., є однією і тією ж людиною [21, с. 87–88]. Слід зазначити, що він є головною після Святослава постаттю подій весни 971 р. Тому важливо з'ясувати, чи міг воєвода таки переконати князя дослухатися до поради?

О. Шахматов вважає, що літописна згадка про Свенельда у 971 р., який відмовляє князя від небезпечного маршруту, є фальшованою, а договір із греками, де після Святослава згадується Свенельд, є пізнішою вставкою [4, с. 3]. Аргументує вчений це тим, що порада Свенельда змінити маршрут була несвоєчасною, оскільки князь з воями вже були в лодях [4, с. 23]. А. Білецький, поділяючи думку О. Шахматова й аналізуючи літопис, додає зі свого боку дуже слушне зауваження, що печеніги заступили пороги тільки після попередження переяславців, а Свенельд попереджає князя про них ще до того, як ті стали на порогах і були попереджені переяславцями [4, с. 23]. Крім того, вчений зазначає, що Святослав про печенігів знав, але все ж, буцімто зігнорував пораду воєводи [4, с. 23].

На захист тези про неавтентичність опису подій 971 р. можна навести іншу літописну згадку з Устюзького літопису (XVI ст.). У ній йдеться про те, що Свенельд утік із поля бою під час походу на греків [19, с. 29]. Тому навіть факт його перебування біля Святослава

під час повернення з Візантії видається сумнівним з огляду на все сказане. Борис Рибаків навіть припускав, що Свенельд був єдиним із дружини Святослава, хто повернувся до Києва після втечі з-під Доростола (зараз м. Силістра), але слід брати до уваги, що згадані хроністи Л. Диякон та І. Скіліца засвідчують перебування воєводи у Візантії [4, с. 23]. На думку А. Білецького, Свенельд унаслідок зрадив Святослава й під Доростолом перейшов зі своїми «отроками» на сторону ромеїв. У грецьких джерелах це відображено в образі метафоричного «чуда» і появи св. Мученика Феодора, якого до того ніхто не бачив і який бився на боці візантіїців [4, с. 25]. Учений схиляє до думки, що крім греків Свенельд був єдиною людиною, яка не була зацікавлена в поверненні Святослава до Києва [4, с. 25].

Таким чином, на сьогодні неможливо дати вичерпної відповіді про обставини загибелі Святослава Ігоровича. Більшість наявних джерел не є безпосередніми свідченнями цих подій і повинні бути піддані критиці. Із певністю можемо сказати, що «Вознесенський («Кічкаський») скарб» не має відношення до смерті Святослава, оскільки поховання не було б кому здійснювати, а гіпотеза М. Міллера може бути сфальсифікованою із його особистих міркувань. Жоден із наведених вище мечів, виявлених у 1928 і 2011 рр., не може належати Святославу з тієї причини, що зброя князя стала трофеєм печенігів. Проте питання мечів і їхнього зупоміж них, варто залишити відкритим. Ні мініатюра Радзивілівського літопису, ні руські чи грецькі писемні джерела не несуть вичерпної інформації щодо реконструкції останнього бою князя.

Єдине, що можемо сказати з упевненістю – це те, що князь загинув на дніпрових порогах 1 березня 972 р. від рук печенізького князя Кур'ї, яким було захоплено здобич і зброю Святослава Ігоровича. Найімовірніше, через ослаблення русів зимівлею на о. Хортиці, печеніги здобули легку перемогу. Оскільки Святославова легенда була порушена ганьбою поразки, літописець не став вдаватися у деталі з політичних міркувань.

Список використаних джерел та літератури

1. Ф. Андрущук, *Гнѣздо, Дніпровський путь и финал Бирки Гнѣздо, «125 лет исследования пам'ятника»* 2001, с. 130–132.

2. Ф. Андрощук, *Мечи и некоторые проблемы хронологии эпохи викингов*, «Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран», 2010, Т. 1, с. 72–87.
3. А. Білецький, *Про дату загибелі князя Святослава*, «Музейний Вісник» 2015, № 15/2, с. 49–54.
4. А. Білецький, *Святослав Хоробрий і Свенельд*, «Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія» 2009, № 652, с. 20–26.
5. Л. Войтович, *Княжа доба: портрети еліти*, Біла Церква 2006, 782 с.
6. О. Гулей, *Розквіт зброярського мистецтва Стародавньої Русі XII–XIII століть*, «Молодий вчений» 2017, № 2, с. 85–88.
7. А. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, «Археология СССР. Свод археологических источников» 1966, Вып. 1, 142 с.
8. А. Комар, О. Сухобоков, *Вооружение и военное дело Хазарского каганата*, «Восточноевропейский археологический журнал», 2000, № 2 (3), март-апрель. Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm
9. А. Комар, *Место гибели князя Святослава: поиски, легенды, гипотезы, мистификации*, «Stratum plus. Археология и культурная антропология» 2014, с. 235–256.
10. А. Комар, *Мечи Днепростроя (к истории находки 1928 г)*, «Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура» 2014, с. 47–61.
11. Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, Москва 1991, 498 с.
12. *Літопис Руський*, пер. Л. Махновець, Київ 1989, 591 с.
13. Лев Диакон, *История*, Москва 1988, 239 с.
14. Л. Мацулевич, *Войсковой знак V в*, «Византийский временник» 1959, Т. 16, с. 183–205.
15. М. Міллер, *Могила князя Святослава*, Вінніпег 1951, 15 с.
16. М. Остапенко, *Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.)*, «Археологія» 2016, № 3, с. 49–64.
17. М. Остапенко, *Меч епохи князя Святослава на шляху з варяг в греки*, «Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг» 2013, Вип. 5, с. 51–62.
18. В. Саричев, *Мініатюра радзивиллівського літопису в системі джерел про останній бій князя Святослава*, «Підводні дослідження: Археологія. Історія. Дайвінг» 2013, Вип. 5, с. 114–131.
19. *Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец)*, под ред. К. Сербиной, Москва 1950, 128 с.

20. Г. Шаповалов, «...Прійшов Святослав у пороги...», «Княжа доба: історія і культура» 2014, Вип. 8, с. 105–118.

21. А. Шахматов, *Мстислав Лютий в русской поэзии*, «Сб. Харьков. ист.-филолог. об-ва» 1906, с. 75–93.

ПОСЛЕДНЯЯ БИТВА СВЯТОСЛАВА ИГОРЕВИЧА

Мыкола КОЗАК

Львовський національний університет імені Івана Франко

В статье рассмотрены основные гипотезы по вопросу реконструкции обстоятельств гибели киевского князя Святослава Игоревича на днепровских порогах в 972 г. Кратко рассмотрены основные имеющиеся гипотетические, письменные и археологические источники. Подвергнуто сомнению интерпретацию так называемого «меча Святослава». Высказано мнение о невозможности детальной реконструкции обстоятельств смерти Святослава на основании существующих на сегодня источников.

Ключевые слова: Святослав Игоревич, Свенельд, могила Святослава, меч Святослава, Вознесенский клад.

THE LAST BATTLE OF SVIATOSLAV I IGOREVICH

Mykola KOZAK

Ivan Franko National University of Lviv

The article deals with the available sources for the reconstruction of the circumstances of the death of the Prince of Kiev Svyatoslav Igorovich. Criticism of the interpretation of the Voznesensk treasure and the "Sword of Svyatoslav". The opinion was expressed about the impossibility of reconstructing the death of the prince at existing sources.

Key words: Svyatoslav Igorovich, Sveneld, Tomb of Svyatoslav, Svyatoslav's Sword, Voznesensky treasure.

Додатки

Рис. 1. Вознесенський скарб. Фото 1930 р. зі звіту В. Грінченка. – Г. Шаповалов, «...Прийшов Святослав у порогі...», «Княжа доба: історія і культура» 2014, Вип. 8, с. 107.

Рис. 2. Срібне навершя у вигляді орла з Вознесенського скарбу. Запорізький краєзнавчий музей. Фото 2012 р. – Г. Шаповалов, «...Прийшов Святослав у порогі...», «Княжа доба: історія і культура» 2014, Вип. 8, с. 107, 109.

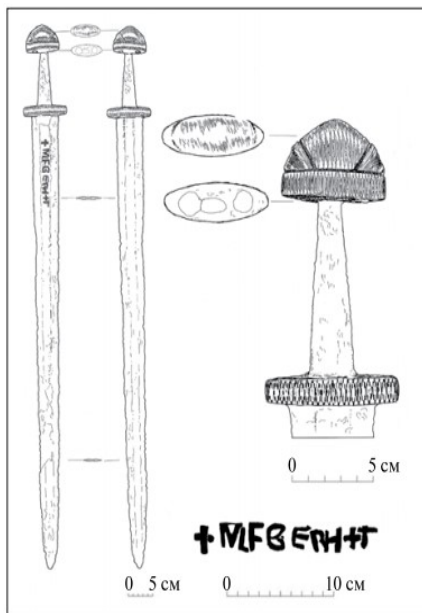

Рис. 3. Так званий «меч Святослава» (за М. Остапенком). – М. Остапенко, Знахідка меча Х ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в порогі» 972 р.), «Археологія» 2016, № 3, с. 56.

Рис. 4. Мініатюра сюжету вбивства Святослава з Радзивіллівського літопису.

– А. Комар, Место гибели князя Святослава: поиски, легенды, гипотезы, мистификации, «Stratum plus. Археология и культурная антропология» 2014, с. 237.

Рис. 5. Археологічні пам'ятки доби Київської Русі в південній частині дніпрових порогів (за М. Остапенком) . – М. Остапенко, Знахідка меча X ст. біля Хортиці (до питання про похід князя Святослава «в пороги» 972 р.), «Археологія» 2016, № 3, с. 50.

УДК 94:355.48(497.2)„997-1014”

ВОЄННІ ПОХОДИ БОЛГАРСЬКОГО ЦАРЯ САМУЇЛА НА ТЕРЕНИ ЗАХІДНИХ БАЛКАН У 997–1014 рр.

Крістіан СКРИПКАРУ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено перебіг військових дій під час походів болгарського царя Самуїла на терени Західних Балкан у період 997–1014 рр., в контексті болгарсько-візантійських воєн. Проаналізовано, що під час цих походів болгарське військо познайомилося з військовою культурою різних народів. Висвітлено, що внаслідок невдалих походів Перше Болгарське царство втратило свій військово-політичний авторитет і через короткий термін перестало існувати як незалежна держава.

Ключові слова: Перше Болгарське царство, Західні Балкани, Візантійська імперія, візантійці, військовий похід.

Період існування Першого Болгарського царства після правління Симеона I Великого (893–927), яке в історію увійшло як період найвищої могутності Болгарської держави, характеризувався спадом військово-політичного авторитету, здобутого попередніми правителями у боротьбі з Візантійською імперією, яка була одвічним ворогом Болгарської держави, із Сербським та Хорватським королівством тощо. Правління царя Самуїла (980–1014) було останнім оплотом у протистоянні з Візантійською імперією. Він здійснював військові походи на терени Західних Балкан, де знаходилась середньовічна Сербська держава, яка досить часто укладала таємні договори з Візантійською імперією. Після його правління остаточний занепад Першого Болгарського царства був лише питанням часу.

Тема цієї статті актуальна тому, що є майже недослідженою у вітчизняній історіографії. Важливість теми полягає у вивченні військової історії Першого Болгарського царства у 997–1014 рр., що дає змогу дослідити еволюцію її військової справи, а це сприяє глибокому осмисленню геополітичної стратегії держави болгар, розумінню суспільно-політичних процесів на сусідніх територіях, а також визначенню характеру взаємин суміжних державних утворень на підставі порівняння тогочасної військової культури.

Історіографія досліджуваної проблематики представлена переважно працями зарубіжних істориків. Необхідно виокремити працю болгарського історика Василя Златарського [4], дослідження

Сіми Чирковича [10;11] Михайла Дініча [3], котрі стосуються історії Сербії. Також треба відзначити праці Генадія Літавріна [6], Івана Божилова [2], Александра Погодіна [7] присвячені історії Болгарії, Пламена Павлова [8] про правління царя Самуїла. Джерельна база даного дослідження представлена переважно працями візантійських авторів. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі вивчення писемних джерел проаналізувати військові походи царя Самуїла на терени Західних Балкан.

З початку 90-х років (X ст.) розгорнулася напружена боротьба між Першим Болгарським царством та Візантійською імперією, що тривала з перервами аж до 1018 р. У перших же боях візантійців з болгарами в полон до імператора Василя II (960-1025) потрапив болгарський цар Роман. (977-997). У 997 р. в Болгарії дізналися про смерть Романа у в'язниці в Константинополі. Наслідком цього стало офіційне проголошення Самуїла царем Болгарії. Було здійснено офіційний обряд коронації [4, с. 97-98].

У 997-999 рр. цар Самуїл здійснив військовий похід вздовж Адріатичного узбережжя і приєднав до своїх володінь Сербію, а саме області Рашка, Дукля та Босна. Вдалося йому встановити суверенітет і над Діррахією з округом, який він віддав в управління своєму зятю Ашоту – полоненому візантійцю, який одружився з дочкою Самуїла. Полонений сербський князь Іоанн Володимир (1000-1016) отримав руку іншої дочки царя (Феодори) і керував як намісник тестя своїми колишніми володіннями з центром в Зеті [7, с. 217-218]. Завдяки династичному шлюбу Самуїл також врегулював взаємовідносини з угорцями.

Наприкінці X ст. намітився злам в болгарсько-візантійському протиборстві на користь імперії. Незадоволений розширенням і посиленням Болгарії, Василь II почав з 1000 р. серію походів, остаточно вирішивши ліквідувати Болгарську державу. Болгарські війська почали зазнавати поразок. Самуїл змушений був захищати райони від північно-східної Болгарії до м. Драч. Візантійці вторгалися в Болгарію майже щорічно, навіть взимку, піддаючи її спустошенню. Позначалися загальна перевага сил на користь імперії, наявність у неї суттєво більших матеріальних і людських ресурсів. Сили Болгарії поступово виснажувалися.

Розгорнувши широкий наступ, в 1000-1001 рр. Василь II зайняв Забалканську Болгарію. Втрата Забалканської Болгарії і такої фортеці, як Відін [9, с. 100-103], що витримала до цього 8-місячну облогу, і під час штурму якої візантійці використовували знаменитий «грецький вогонь», була жорстоким ударом для

Самуїла [3, с. 49–53]. Станом на 1004 р. напруженість болгарсько-візантійських відносин почала знижуватися. Причиною цього слугувало ведення війн Василя II на інших фронтах, зокрема в Малій Азії та у Сирії. У 1106–1107 рр. військові дії відновилися. Писемні згадки про якісь важливі бойові зіткнення в цей період відсутні.

Система управління країною, налагоджена Самуїлом, почала давати небезпечні тріщини. Головні військові сили царя складали військовозобов'язані вільні селяни і пастухи, а незараховані до війська прості селяни вели партизанську боротьбу з візантійцями. Селяни боролися з такою самовідданістю, що імператор виявляв до рядових полонених, болгарських воїнів, нечувану жорстокість. Так, Василь II наказав всіх селян, захоплених в долині Пелагонії, піддавати засліпленню.

Центральне правління при Самуїлі було загалом, скоріш за все, організоване за Преславським зразком. Посол арабів Ібрагім ібн Якуб, що бачив в 973 р. при дворі Оттона I (962–973) болгарських послів, повідомляє, що цар болгар дуже могутній, має переписувачів, реєстрів і обласних управителів. Тут, мабуть, міститься вказівка на столичні державні установи та податкові казенні податі і повинності населення. За сплату ж податей і виконання повинностей перед главою держави були відповідальні «обласні управителі» – намісники з підлеглими їм чиновниками. Можливо, в ситуації важкої боротьби з імперією Самуїл надав намісникам провінцій великі повноваження. Значними силами володів, наприклад, намісник фортеці Пернік Кракр, який мав під своєю владою 35 воєначальників, успішно воював проти Василя II і склав зброю разом з залежними від нього воєводами тільки після загибелі царя у 1018 р. Ціком ймовірно, схожим було становище Сермона, намісника Сірмія (Срем) – сильної фортеці на крайньому північному заході болгарських володінь. Він відмовився підкоритися імператору навіть тоді, коли вже вся Болгарія перебувала під владою завойовника.

Тож, порівняно з епохою Симеона і Петра, новим явищем в організації управління провінціями було істотне збільшення повноважень намісників царя. Другою відмінністю було те, що родичі правлячого дому почали отримувати високі посади не тільки в столиці, як це було до Самуїла, але і в провінціях. Ці заходи були розраховані, безсумнівно, на зміцнення центральної влади. Але в критичній ситуації, обумовленій невдачами у війні, ці ж заходи підготували ґрунт для запеклої боротьби за вищу владу між членами правлячої династії. Ще при Самуїлі військові невдачі почали

супроводжуватися актами зради, включно із зрадою його родичів-намісників. Так, 1005 р. Ашот – зять Самуїла – здав візантіяцям Діррахій.

У 1014 р. болгари зазнали низку ключових поразок від візантіяців, серед них – поразка у битві при Ключі (біля м. Петріч), яка відбулася 29 липня. Самуїл особисто брав участь у битві [8, с. 155–160]. Через погану охорону гірських стежок, війська Василя II пройшли в тил армії Самуїла, (яка вже була очолена Гаврилом Радомиром (перший син Самуїла), що затримали візантіяців біля г. Беласиця (на захід від Мелника), де шлях їм перегороджувала засіка з повалених дерев. (болгари затримали візантіяців) Болгари зазнали важкої поразки [10, с. 28–29]. За свідченнями Іоана Зонари («Виклад історії» хроніка, 40-50 рр. XII ст.,) 15 тис. полонених імператор наказав засліпити, до того ж на кожну сотню сліпців було залишено по одному поводити, якому зберегли одне око [5, с. 249–250]. Покалічені у такий спосіб бранці були спрямовані до Самуїла. Цар, не витримавши цього видовища, раптово помер [2, с. 249–250]. За ці злочини імператор і отримав похмуре прізвисько «болгаровбивці».

Боротьба, однак, не скінчилася. На престол зійшов перший син Самуїла Гаврило Радомир (1014–1015), який очолив відчайдушний опір ворогові. Однак в результаті змови новий цар уже через рік був убитий двоюрідним братом (сином Аарона, (брат та співправитель Самуїла) (971–987) Іваном Владиславом, який прагнув до влади. Іван Владислав (1015–1018) засліпив другого сина Самуїла і вбив сербського князя Івана Володимира – зятя Самуїла [10, с. 28–29]. Палацовий переворот, репресії в період загрози ворога підняли проти Івана Владислава сили опозиції. Він став шукати перемир'я з Василієм II, але імператор не прийняв пропозиції царя, що втрачав всередині країни ґрунт під ногами, а поза нею одну фортецю за іншою. Царський кавхан Федір, вступивши в контакт з Василієм II, обіцяв йому умертвити Івана Владислава.

У лютому 1018 р., при облозі Діррахії, Іван Владислав був убитий [11 с. 28–29]. Його смерть стала для більшості болгарської знаті сигналом скласти зброю. Відбувся триумфальний в'їзд Василя II в Охрид. У надії на милість нового пана, болгарські вельможі були до нього прихильні і, як правило, приймалися ним на службу. Найбільш відомі з них, перш за все, представники скинутої династії, були переселені в Малу Азію, у вірменські феми, де отримали маєтки та військові і цивільні посади. Туди ж були перекинуті найбільш боєздатні частини вцілілого болгарського війська. Історія

існуючого майже 340 років Першого Болгарського царства завершилася. Його землі стали провінціями Візантійської імперії.

Список використаних джерел та літератури

1. С. Божанић, *Срем у раном средњем веку*, «Рад Музеја Војводине» 2007, № 49, с. 69–77.
2. В. Гюзелев, И. Божилов, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, 704 с.
3. М. Динић, *Српски земље у средњем веку*, Београд 1978, 447 с.
4. В. Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852–1018)*, София 2007, 892 с.
5. Јован Зонара. *Историја [в:] Византиски извори за историју народа Југославије*, упр. Г. Острогорски, Београд 1966, Т. III, с. 245–255.
6. Г. Литаврин, *Краткая история Болгарии*, Москва 1987, 171 с.
7. А. Погодин, *История Болгарии*, Санкт-Петербург 1910, 223 с.
8. П. Павлов, *Векът на цар Самуил*, Велико Търново 2014, 232 с.
9. Јован Скилица. *Кратка историја. [в:] Византиски извори за историју народа Југославије*, упр. Г. Острогорски, Београд 1966, Т. III, с. 51–140.
10. С. Чиркович, *История сербов*, Белград 2009, 272 с.
11. С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, «Енциклопедија српске историографије», Београд 1997, с. 28–29.

ВОЕННЫЕ ПОХОДЫ БОЛГАРСКОГО ЦАРЯ САМУИЛА НА ТЕРРИТОРИЮ ЗАПАДНЫХ БАЛКАН В 997–1014 гг.

Кристиан СКРИПКАРУ

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

В статье исследованы ход военных во время походов болгарского царя Самуила на территорию Западных Балкан в период 997–1014 гг., в контексте болгарско-византийских войн. Проанализировано, что во время этих походов болгарское войско познакомились с военной культурой разных народов. Освещено, что в результате неудачных походов Первое Болгарское царство утратило свой военно-политический авторитет и через короткий срок перестало существовать как независимое государство

Ключевые слова: Первое Болгарское царство, Западные Балканы, Византийская империя, византийцы, военный поход.

MILITARY CAMPAIGNS OF THE BULGARIAN KING SAMUEL ON THE TERRITORY OF THE WESTERN BALKANS IN 997-1014

Christian SKRYPKARU

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

This article explores the course of military campaigns of the Bulgarian Tsar Samuel in the Western Balkans in 997-1014 in the context of the war with Byzantium. It was analyzed that during these campaigns the Bulgarian army met the military culture of different nations. It was highlighted that as a result of unsuccessful campaigns, the first Bulgarian Kingdom lost its military and political authority and, after a short time, ceased to exist as an independent state.

Keywords: The First Bulgarian Empire, Western Balkans, Byzantine Empire, Byzantines, military campaign.

УДК 94:355.48(4-191.2)„1053/1072”

ВІЗАНТІЙСЬКО-ПЕЧЕНІЗЬКІ ВІЙНИ 1053-1072 рр. В РЕЦЕПЦІЇ ІОАННА СКІЛІЦІ ТА МИХАІЛА АТАЛІАТА

Ольга БАБІЙ

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті проведено аналіз взаємовідносин Візантії та кочових племен, зокрема печенігів в 1053-1072 рр. Автором на основі свідчень Іоанна Скілиці та Михаїла Аталіата подано детальний опис військових кампаній у зазначений період. На основі джерел встановлено, що за період правління Константина Х Дуки (1059-1067) імперія прийняла щодо печенігів стратегію умиротворення і з 1064 р. зовнішньополітична обстановка на північних кордонах Візантії на Балканах різко загострилася. Доведено, що в зв'язку з просуванням огузів із причорноморських степів в район нижньої течії р. Істр відбулося витіснення печенігів із означеного регіону, що в подальшому стало причиною початку боротьби імперії ромеїв із огузами, а згодом й печенігами.

Ключові слова: Візантія, фема Парістріон, ромеї, печеніги, візантійсько-печенізькі війни, Іоанн Скілиця, Михаїл Аталіат.

Дослідження військово-політичної історії населення Центрально-Східної та Південно-Східної Європи в добу раннього середньовіччя є одним із важливих завдань історичної науки. Ключовим для сучасної історіографії залишається вивчення проблем, пов'язаних з політичною історією держав, які в період Середніх віків мали розвинуту військову організацію та суттєво вплинули на мілітарну культуру сусідніх народів.

У другій половині XI ст. однією з найбільш могутніх держав у військово-політичному та соціально-економічному аспектах розвитку була Візантійська імперія. Після падіння Першого Болгарського царства у 1018 р. імперія ромеїв, завоювавши терени вищезазначеної Болгарської держави, вступила в тісні взаємозв'язки з кочовими племенами – печенігами, які кочували на території Північних Балкан, Північного Причорномор'я та Подунав'я ще з Х ст. і займали території Задунайської Болгарії, які колись належали Першій Болгарській державі у IX – першій чверті X ст. Ранні взаємозв'язки та подальші війни Візантійської імперії з печенігами за домінування на Балканах відіграли одне з ключових значень для розуміння військово-політичних взаємовпливів і стратегічних пріоритетів держави ромеїв у Центрально-Східній Європі в період

XI–XII ст. Водночас, вони визначили стратегічні цілі тогочасних різних державних утворень та окремих кочових племен, зокрема угрів, торків, печенігів і половців. Саме тому ця тема є актуальною в контексті вивчення військово-політичних взаємин Візантійської імперії та кочівників в XI – першій половині XII ст.

Надзвичайно цінні свідчення щодо візантійсько-печенізьких взаємин в досліджувану нами епоху наявні у відомих візантійських істориків XI–XII ст. – Михаїла Аталіата та Іоанна Скілиці. Саме тому метою цієї публікації було обрано всесторонній аналіз візантійсько-печенізьких воєн 1053–1072 рр. у рецепції вищезазначених ромейських авторів.

Після завершення війн 40–50-х рр. XI ст. у Візантії залишилися численні замки, на основі яких була організована нова система оборони кордонів. Для координації цієї оборони ромейським імператором Константином IX (1042–1055 рр.) була заснована фема-катепанат Парістріон з центром у м. Доростол. У період з 1051–1052 рр. печеніги влаштовували активні набіги на Адріанополь. Візантійські воєначальники патрикій Михаїл та Никифор Врієній, здійснювали воєнні кампанії на північ, знищуючи печенізькі загоны, що розсіялися на Балканах. Їм вдалося наздогнати дві багаточисельні орди: одну при Топліце, недалеко від Адріанополя, на р. Маріці й іншу при м. Галое, вже поблизу Старої Планіни, після чого печенігів прогнали за Балкани. Їхня зухвалість була приборкана, хоча вони й надалі робили набіги на Адріанополь, але принаймні з більшою обережністю, ніж раніше [4, с. 7–22].

Щоб припинити набіги печенігів та повернути Візантії її придунайські володіння, Константин Мономах наказав у 1053 р. своїм воєначальникам перейти Балкани. Той же самий аколужф Михаїл і Василь Чернець, правитель Болгарії, який перебував у м. Ніш, перейшли зі своїм військом гірські перевали та поблизу Великого Преслава заснували укріплений табір. Візантійська армія була оточена загонами печенігів і взята в облогу. Через нестачу провіанту розпочався голод, який змусив візантійських командирів зважитися на відступ увечері. Та рух візантійців перерили печеніги й шлях був перегороджений. У нічному побоїщі візантійські полки майже без опору були знищені печенігами. Лише невелика частина візантійського війська встигла дістатися до Адріанополя. Всі успіхи колишніх перемог були втрачені.

Візантійський імператор хотів набрати нове військо, та йому порадили відмовитися від подальшої боротьби з печенігами: *«Богу, очевидно, не угодно, щоб ким би то не було згоріли одні з язиків, що*

існують у відомому числі по його волі» [1, с. 70–75]. Так у благочестивій гордості втішали себе візантійці, що змушені були купувати у варварів мир дорогою ціною. Пом'якшені щедрими дарами, печеніги зобов'язалися протягом 30-ти років спокійно жити на зайнятих ними територіях, не переходячи за Балкани без призову. А їхні володарі прийняті були до числа чинів Константинопольського двору.

З тих пір немає жодних згадок, а в джерелах печеніги не згадуються до 1059 р. В цьому ж році відчутного удару Візантійській імперії завдало угорське військо під командуванням короля Андраша I (1046–1060 рр.), яке вторглося в межі Болгарії. Варто відзначити, що під час правління Ісаака Комніна (1057–1059), а саме з 1059 р. печеніги знову змусили говорити про себе. Проти них виступив цього разу сам імператор і завдав їм низку поразок у Північно-Східній Болгарії. В цьому ж році угорське військо під командуванням короля Андраша I вторглося в межі Болгарії [11, с. 50–63].

Як зазначає Іоанн Скіліца: «...виповзли із нір, в яких ховалися, і знову почали спустошувати візантійські фемі...», очевидно, за намовою угорського короля Андраша I, який в той же період розірвав мирний договір з Візантією і почав наступальні дії [9, с. 198–340]. Але Угорщина скоро встановила мирні відносини з Візантійською імперією. Угорські послы зустріли візантійського імператора Ісаака Комніна в Сердіці, куди він прибув зі своїм військом. Мир був відновлений. Після того Ісаак попрямував на схід за Балкани, для умиротворення печенігів. На цей раз вони майже не протиставили ніякого опору. Між правителями окремих печенізьких родів не було однастайності та згоди; один за іншим вони визнали над собою владу візантійського імператора й обіцяли зберегти вірність. Тільки Селте, відомий нам завдяки знаменитій переправі через протоку Боспор, не хотів скоритися, сподіваючись на неприступне знаходження свого притулку, який він знайшов собі поблизу р. Істр. Вождь дійшов до такого зухвальства, що не побоявся вийти у відкрите поле проти всіх сил імператора. Він був скоро покараний за свою сміливість. Повністю знищений висланим проти нього загоном, Селте уникнув полону тільки в лісах поблизу р. Істр. Його зміцнення було зайнято візантійським гарнізоном. Імператор Ісаак з успіхом повернувся назад, але, повертаючись додому, його військо дуже сильно постраждало від дощів, бур, граду та розливу р. Осми, через яку поблизу м. Ловчій йому довелося переправитися.

Похід Ісаака Комніна мав більш важливе значення, ніж про це повідомляють джерела. Внаслідок цього була відновлена візантійська влада у фемі Парістріон. Марістр Василій Апокап і Никифор Вотаніат, майбутній імператор, були залишені начальниками придунайських міст. Печеніги, живучи серед болгарського населення під управлінням своїх родових князів, визнаючи в той же час верховні права Візантійської імперії, не могли, звичайно, стати раптом осілими та спокійними підданими. Час від часу їхні загони грабували своїх сусідів, не виходячи за межі, призначені для кочування. Але якби не було припливу нових споріднених елементів з р. Істр, то ще можна було б привчати печенігів до деякої осілості та вселити їм повагу до авторитету Константинопольської влади.

Тим часом до Нижнього Подунав'я переселялися нові роди кочових племен – огузів, що рухалися по слідах печенігів, які пішли від них у межі Візантійської імперії. За період правління Константина X Дуки (1059–1067) імперія прийняла щодо печенігів стратегію умиротворення, визнавши, що військового вирішення цього питання немає. Умовою поселення в імперії було прийняття християнства. У зв'язку з цим відбувалися масові хрещення. Внаслідок цього відновилися стабільність, яка існувала ще на початку XI ст., про що свідчить кількісний аналіз нумізматичних знахідок [11, с. 50–63]. Вже з 1064 р. зовнішньополітична ситуація на північних кордонах Візантії, на Балканах, різко загострилася. Величезні маси кочівників-огузів почали просуватися з причорноморських степів у район нижньої течії р. Істр. Причиною цього переселення стали напади половців, які тиснули огузів на захід, а також дві нищівні поразки, які вони зазнали від київського князя Ізяслава Ярославича в 1055 та 1060 рр. [7, с. 158–168].

Згідно даних, які подає візантійський автор Михаїл Аталіат, їхня кількість становила 600 тис. осіб. Завдяки чисельній перевазі, вони легко перемогли розташовані на території колишнього Болгарського царства візантійські війська [6, с. 159–197]. Прикордонні поселення печенігів були спалені. Зруйнувавши Парістріон, огузи вторглися у внутрішні провінції імперії – у Мандикерт, Фессалоніки та Анатолію. Печеніги, йдучи від натиску й експансії київського князя і половців, перейшли р. Істр і приєдналися до боротьби з Візантійською імперією, яка була ослаблена протистоянням із огузами [3, с. 145–161].

Колишні гарнізони у фемі Парістріон виявилися недостатніми для прийняття серйозних заходів проти огузів. Про дунайську

флотилію, яка б могла перешкодити переправі через р. Істр зовсім немає згадок; на човнах, виготовлених з дерев'яних стовбурів і на шкіряних мішках із соломною, прив'язаних до хвостів коней, огузи переправилися на візантійський берег. Величезна орда, не знаходячи достатньо харчів для себе та коней, розсіялася по дунайській рівнині та розпочала спустошливі набіги на м. Солунь.

Імператор Константин X Дука звернувся до переговорів із обіцянками великих дарів, якщо огузи припинять спустошення і повернуться назад. Кілька знатних огузів прибули в столицю та були обдаровані великою увагою і почестями. Але це не допомогло. Жага наживи та провіанту, якого не було достатньо в спустошеній Болгарії, гнала огузів далі на південь та захід. Фракія і Македонія видавались для них більш вигідними територіями. В Константинополі небезпека від огузів викликала крайнє збентеження і страх, під впливом якого з'явилася думка про переселення в Азію. Закон був загальний, а народ хотів умилюстити небесне правосуддя молитвами та процесіями з іконами.

Скоро стали приходити звістки, які вселили надію на поліпшення справ. Частина огузів пішла назад, за р. Істр, адже поширилися хвороби, почався голод і злидні. На ослаблених ворогів почали чинити напади печеніги та болгари, які легко знищували їх і забирали в полон. Багато полонених огузів перейшли на візантійську службу чи поселилися на вільні місця в Македонії [8, с. 89–95; 12, с. 41–65].

1 січня 1068 р. престол посів Роман IV Діоген (1068–1071), з ім'ям якого пов'язані вдалі військові кампанії проти печенігів у той період, коли він був дукою Сердіки. Першим його заходом були походи на схід проти сельджуків, чим він і завоював собі співчуття у народі та у високих колах суспільства. Оскільки стан військових сил імперії був доведений до межі ослаблення, то візантійський імператор скористався для своїх походів на схід загонами печенігів і огузів, які надали йому величезну допомогу як зразкова кіннота, яка використовувалася для добування припасів, а також для необхідних розвідок і розорення ворожої держави [10, с. 44–54]. Не вперше у великих розмірах була застосована система війни з тюркськими племенами за посередництва останніх. Хоча була одна незручність й разом з тим небезпека під час використання цього роду війська. Наскільки необачним було це рішення, показали найближчі події [5, с. 78–83; 11, с. 50–63].

Учасники походів Романа IV Діогена, спостерігаючи своїх нових товаришів в їхніх сутичках із турками-сельджуками, вражені були близькою родинною схожістю. На погляд візантійців, їх об'єднувала потворна зовнішність, схожі вигуки, така ж військова тактика та стратегія. Коли тюркська кіннота напала на огузо-печенізьке військо, то візантійці втратили будь-яку можливість розрізнити, хто є їхнім союзником, а хто ворогом. Тільки з близької відстані можна було відшукати схожі зовнішні ознаки та відмінності. Варто було побоюватися того, що незважаючи на візантійське золото та тканини, печеніги не залишаться байдужими до поклику крові, розпізнають у турках-сельджуках своїх братів і перейдуть на їхній бік.

Перед найфатальнішою битвою, яка закінчилася полонем Романа IV Діогена, весь огузо-печенізький загін перейшов у ворожий табір. Побоювання візантійського імператора, що всі інші наслідуватимуть цей приклад, у кінцевому результаті було виправлене відновленою присягою огузів-печенігів на вірність імперії, яку вони дали за своїми кочівницькими звичаями. Ми можемо припускати, що саме це побоювання фатально вплинуло на результат бою при Манцикерті (1071 р.), хоча печеніги чесно зберегли цю клятву.

Візантійська імперія, серед важливих заслуг якої історія повинна врахувати її сприяння зближенню різноетнічних племен і народів, познайомила між собою дві розрізнені гілки тюркського племені. Це знайомство не опинилося на узбіччі впливу на хід майбутніх подій і завдало немало шкоду імперії. Варто відзначити, що огузи та печеніги були надзвичайно невгамовним, вкрай неспокійним елементом населення. У будь-яку хвилину вони готові були осідлати своїх коней та йти за кожним шукачем пригод, який обіцяв їм здобутки та винагороди. Той, хто був незадоволений візантійським урядом і намагався посісти престол Візантійської імперії та жадав помсти, тому варто було тільки перейти за Балкани, щоб знайти ціле військо готових союзників.

Услід за печенігами та огузами, жага до влади та візантійського золота змушувала влаштовувати спустошливі набіги на територію Візантійської імперії й інше кочове плем'я, а саме половців. Немає жодних підстав вважати, що печеніги, а потім і половці змогли би раптово призвичаїтися до міського життя імперії та без будь-якого примусу чи необхідності почали займатися землеробством, що у свою чергу робили етнічні елементи, котрі були переселені з завойованих Візантійською імперією територій [2, с. 116–165].

Згідно даних, які подає візантійський автор XI ст. Михаїл Аталіат, можна стверджувати, що змішане, різномовне населення деяких великих міст феми Парістріон хоч і перейняло печенізький спосіб життя, але, тим не менше, це населення не було печенізьким, а навпаки, іноді багато потерпало через сусідство з кочівниками.

Константинопольський уряд зрозумів, яку вигоду вони можуть отримати з цього протистояння. Щоб утримати за собою принаймні номінальну владу в Нижньому Подунав'ї та замкнути кочову орду, що оселилася у візантійській Болгарії у більш-менш твердому колі, необхідно було приносити великі жертви. Тоді як Болгарія «стогнала» під ярмом візантійської фінансової системи, войовниче населення Парістріону щорічно отримувало з Константинополя багаті податки. Годі й казати про те, що водночас кочівницькі племена нічого не платили. Ця поступливість і щедрість вибагливої візантійської скарбниці пояснюється бажанням підтримати слабші зв'язки між центром імперії та північними її околицями, щоб не випустити з рук впливу на всю територію імперії між р. Істр і Балканами [2, с. 243–332].

Список використаних джерел та літератури

1. Анна Комнина, *Алексиада*, пер. Я. Любарского, Санкт-Петербург 1996, 704 с.
2. В. Васильевский, *Византия и печенеги*, [в:] *Труды В. Васильевского*, Санкт-Петербург 1908, с. 116–165, 243–332.
3. С. Козлов, *Больше, чем враг. Особенности изображения печенегов в византийской литературе эпохи первых Комнинов*, «Byzantinoslavica» 2013, vol. 72 (1–2), с. 145–161.
4. С. Козлов, *Византийская традиция о последней византино-печенежской войне*, «Европа. Международный альманах» 2011, Вып. X, с. 7–22.
5. А. Лебедев, *История Византии*, Москва 2005, 784 с.
6. Михаил Аталиат, *История*, [в:] *Гръцки извори за българската история*, под. ред. И. Дуйчева, София 1965, с. 159–197.
7. А. Мохов, *К административной структуре Византийской империи на Дунае в период войны с узлами (1064–1065 гг.)*, «Античная древность и средние века» 1999, Вып. 30, с. 158–168.
8. Г. Острогорский, *История Византийского государства*, пер. М. Грацианского, Москва 2011, 914 с.
9. Скилица-Кедрин, *Кратка история*, [в:] *Гръцки извори за българската история*, под. ред. И. Дуйчева, София 1965, с. 198–340.

10. С. Темушев, *Печенеги в событиях междоусобицы 1015–1019 гг. на Руси сквозь призму источников*, [в:] *Российские и славянские исследования*, Минск 2004, с. 44–54.
11. Ф. Успенский, *История Византийской империи*, Москва 1997, 829 с.
12. Ж. Шейнэ, *История Византии*, Москва 2006, 158 с.

ВИЗАНТИЙСКО-ПЕЧЕНЕЖСКИЕ ВОЙНЫ 1053–1072 гг. В РЕЦЕПЦИИ ИОАННА СКИЛИЦЫ И МИХАИЛА АТАЛИАТА

Ольга БАБИЙ

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

В статье проведен анализ взаимоотношений Византии и кочевых племен, в частности печенегов в 1053–1072 гг. Автором на основе свидетельств Иоанна Скилицы и Михаила Аталиата подано детальное описание военных кампаний в указанный период. На основе источников установлено, что за период правления Константина X Дуки (1059–1067) империя приняла относительно печенегов стратегию умиротворения и с 1064 внешнеполитическая обстановка на северных границах Византии на Балканах резко обострилась. Доказано, что в связи с продвижением огузов из причерноморских степей в район нижнего течения р. Истр произошло вытеснение печенегов из вышеупомянутого региона, что в дальнейшем стало причиной начала борьбы империи ромеев с огузами, а впоследствии и печенегами.

Ключевые слова: Византия, фема Паристрион, ромеи, печенеги, византийско-печенежские войны, Иоанн Скилица, Михаил Аталиат.

THE BYZANTINE-PECHENEGS WARS 1053–1072 IN PERCEPTION JOHN SKYLITZES AND MICHAEL ATTALAIATES

Olga BABIY

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

The article analyzes the relationship between Byzantium and nomadic tribes, in particular the pechenegs in 1053–1072. The author based on written sources, in particular John Skylitzes and Michael Attaleiates gives a detailed description of military campaigns in this period. On the basis of sources it is established that during the period of the reign of Constantine X Doukas (1059–1067) the empire adopted a pacification strategy with respect to pechenegs and from 1064 the foreign political situation on the northern borders of Byzantium in the Balkans sharply deteriorated. It is proved that in connection with the advance of the oghuz turks from the Black Sea steppes to the lower reaches of the Istres river

there was a replacement of the pechenegs from the above-mentioned region, which later became the reason for the beginning of the struggle of the Byzantium with the oghuz turks and later the pechenegs.

Keywords: Byzantium, Theme Paristrion, Byzantine Greeks, Pechenegs, Byzantine-Pechenegs wars, John Skylitzes, Michael Attaleiates.

УДК 94(477:437.1):327.5](430.129)]"1246/1278"

ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО СОЮЗУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РУСЬКО-ЧЕСЬКИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ВІЙНИ ЗА АВСТРІЙСКУ СПАДЩИНУ (1246–1278)

Соломія КОЗАК

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

У статті здійснено аналіз найбільш актуальних питань, пов'язаних із участю союзерів Галицько-Волинської держави (Данила Романовича і його синів Романа та Лева) у подіях війни за Австрійську спадщину (1246–1278) й у відносинах із Чеським королівством. Підкреслено важливість династичних мотивів для втручання Данила Романовича у війну. Прослідковано русько-чеські відносини в подіях війни, що розпочинались конфронтацією та переросли в союз. Акцентовано увагу на подальших напрямках дослідження цього епізоду західноєвропейської політики з необхідністю залучення ще невивчених джерел.

Ключові слова: спадщина Бабенбергів, Данило Романович, Лев Данилович, Пшемисл-Оттокар II, битва під Дюрнкрутом, Галицько-Волинська держава, Австрія, королівство Чехія.

Сповненою подій і подальших дискусій про них в історичній науці й надалі залишається сторінка політичних та військових відносин Галицько-Волинської Русі з Чеським королівством у XIII ст. Попри географічну віддаленість цих держав та орієнтування на різні цілі, Романовичів та Пшемислідів у другій половині XIII ст. пов'язали перипетії війни за спадщину австрійських Бабенбергів (1246–1278 рр.). Зокрема, йдеться про участь у цих подіях Данила Романовича (1201–1264) і його синів Романа (†1258), а згодом і Лева (бл. 1225 – бл. 1300) – з боку королівства Русі, та Вацлава I (1225–1253) і Пшемисла-Оттокара II (бл. 1233–1278) – з боку Чеського королівства. Не завжди характер цих взаємин був однозначним і прямолінійним, набуваючи форм то конфронтації, то союзу. Відтак залишається актуальним висвітлення дискусійних аспектів русько-чеських відносин в умовах війни, без перебільшення вирішальної для долі Центрально-Східної Європи.

В різний час тема війни за Австрійську спадщину та взаємин галицько-волинських правителів із чеськими в XIII ст. побіжно чи більш докладно вивчалася в працях Івана Крип'якевича [15–16], Миколи Котляра [12–14], Володимира Пашуто [24], Олександра Головка [7], Карла Лехнера [36], Йозефа Жемлічки [44], Даріуша

Домбровського [33], Маріуша Бартницького [28], Віктора Адамовіча [25], Віталія Ковальова [10], Віталія Нагірного [40]. Варто зазначити, що вивчення історії Галицьких і Волинських земель, зокрема й руського аспекту війни за Австрійський спадок за останні десятиріччя суттєво покращилося. Про це можуть свідчити праці таких дослідників як Леонтій Войтович [1–6], Олександр Майоров [17–20], Норберт Міка [37–39], Ілля Паршин [21–23]. Проте вивчення зовнішньої політики сюзеренів Галицько-Волинської держави й надалі потребує переосмислення і подолання «білих плям». У цій статті спробуємо звернутися до актуальних і дискусійних моментів окресленої теми.

Головною причиною інтенсифікації русько-чеських контактів у середині XIII ст. стала династична криза в Австрії та Штирії, пов'язана з припиненням чоловічої гілки місцевої династії Бабенбергів. Це зумовило тривалий конфлікт, до якого були залучені німецькі князі, правителі Чехії, Угорщини та Галицько-Волинської Русі.

Перше дискусійне питання стосується причин, якими було вмотивоване рішення Данила Романовича взяти участь у цій боротьбі. «Безрозсудною авантюрою» таку політику князя вважав Михайло Грушевський, наголошуючи, що той мав «набагато більш реальні справи під носом» [8, с. 75]. М. Котляр назвав рішення Данила «стратегічним прорахунком», хоча, можливо, він «навіть мріяв про об'єднану Русько-Австрійську державу» [13, с. 140]. І. Крип'якевич вважав, що князь виношував плани посадити сина на австрійський престол, щоб мати тут «резерв для князівської родини» [16, с. 129]. У новітній історіографії втручання Данила в австрійські справи зазвичай розглядається в контексті зміни вектора зовнішньої політики Романовичів у бік Заходу [28, с. 188–189].

Проте не всі сучасні дослідники вважають такі пояснення вичерпними. Огляд головних гіпотез про цілі походу Данила та його союзників на Моравію здійснив Н. Міка [38, с. 6]. На якісно новому рівні участь Данила у війні неодноразово розглядає в своїх працях Л. Войтович, докладно вивчаючи питання династичних зв'язків, які призвели до конфлікту навколо Австрії. Варте уваги обґрунтоване припущення О. Майорова щодо причин, які зумовили австрійську політику Данила. Зокрема, дослідник зазначає, що через свою матір, «княгиню Романову», яку він ототожнює із Єфросинією-Анною, дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела (бл. 1156–1204), Данило був родичем Фрідріха II Войовничого (1210–1246), сина Феодори Ангеліни (бл. 1175–XIII ст.) [18, с. 177–178]. Як О. Майоров,

так і Л. Войтович не розділяють думки Д. Домбровського про те, що галицько-волинський князь брав участь у війні виключно під впливом угорського короля, а наголошують, що він мав свою мотивацію [5, с. 135–136]. Тому політичний курс Данила Романовича, якщо розглядати його в контексті відстоювання не менш законних прав на австрійський спадок, з огляду на династичні мотиви втручання, видається доволі закономірним кроком.

Іншим дискусійним моментом в історіографії є безпосередня причетність Данила Романовича до династичної кризи, яка розпочалась у червні 1246 р., коли згаданий австрійський герцог Фрідріх II Бабенберг, не маючи прямих спадкоємців, загинув у битві з уграми на р. Лейті. За середньовічною легендою це відбулося від руки «руського короля» [26, р. 559, 27, р. 541]. Щодо того, чи насправді Данило Романович брав участь у цій битві, думки дослідників розходяться. Деякі твердять, що ним міг бути тільки князь Ростислав Михайлович [42, с. 45, 39, с. 18]. М. Котляр припускав, що цим «королем Русі» достовірно не був Данило, але останній, однак, надіслав військову допомогу угорському королеві [14, с. 203]. О. Майоров висловлюється за участь правителя в битві, проте Л. Войтович, полемізуючи, аргументує неможливість цього тим, що Данило Романович до червня 1246 р. не встиг би повернутися зі ставки Бату-хана на Волзі [1, с. 78–79].

Після раптової смерті Фрідріха з претензією на «спадок Бабенбергів» виступили сусідні правителі, перш за все королі Чехії та Угорщини. Оскільки Австрійське герцогство могло бути успадкованим по жіночій лінії [31, р. 222], право на успадкування міг забезпечити шлюб з представницею династії Бабенбергів. Найближчими родичами загиблого герцога були його сестра Маргарита та племінниця Гертруда. Саме навколо них розгорнулися подальші події війни за Австрійську спадщину.

В Галицько-Волинському літописі під 6762 (1254 р.) міститься розповідь про участь Данила Романовича в боротьбі за австрійський престол. За словами літописця, угорський король Бела IV прислав до Данила своїх послів із пропозицією видати за його сина Романа вдову австрійського герцога Гертруду Бабенберг, разом із якою Данило одержав би й всі австрійські землі: *«посла [король Бела] к Данилови, рекыи, поили ми сна Романа, да вдам за нь сестроу герциковоу и вдамь емоу землю Немецкую»* [9, стб. 821]. Данило Романович прийняв цю пропозицію короля, відправивши до нього свого сина Романа, а Бела разом з останнім виїхав до Австрії і влаштував обічне одруження: *«еха [Бела] в Немец с Романом и да сестру герциковоу за*

Романа» [9, стб. 821]. Свідчення літопису про похід угорсько-руських військ в Австрію, який завершився шлюбом князя Романа з герцогинею Гертрудою, підтверджується кількома західними джерелами, відносячись до 1252 р. [18, с. 168].

Війна за австрійський спадок підняла на новий рівень русько-чеські стосунки. Адже і Пшемисліди скріпили свій зв'язок із Бабенбергами – шлюбом дочки Леопольда VI Маргарити із сином чеського короля Вацлава I Пшемислом-Оттокараром II, тоді маркграфом моравським, що забезпечувало йому легітимні підстави для участі у війні. Щоб запобігти цьому, Данило Романович і Бела IV домовились про перехід австрійського трону до Романа Даниловича після шлюбу із Гертрудою Бабенберг. Тож чеські претензії на австрійський трон опинилися в 50-і рр. XIII ст. на протилежному боці від політики Данила Романовича, який діяв у союзі з Угорщиною та Польщею, противниками Чеського королівства в цій війні.

Війна на підтримку Романа Даниловича розпочалася вторгненням союзників до Чехії (угорський король залучив свого зятя, краківського князя Болеслава Сором'язливого та його племінника – ленчинського князя Лешка Чорного, а також васальних сербських і болгарських князів та половців) [35, s. 316]. Данило Романович із сином Левом та Болеславом Сором'язливим вступили в чеські землі наприкінці весни – на початку літа 1253 р. Лев Данилович із дружинами литовських князів Товтивіла й Едивіла та полком двірського Андрія відокремився від основних сил поблизу сілезького міста Козлій (Козле) на Одері, спустошуючи чеські землі, відволікаючи чеського короля від походу до Австрії. Тим часом основні галицько-волинські та польські сили розпочали облогу Опави.

Приводом для дискусій є і те, що про русько-польське вторгнення до Чехії не говориться ані слова в «Празьких анналах» – джерелі, сучасному до описуваних подій. Разом з тим, цей похід прославляє Галицько-Волинський літопис [9, стб. 822–825], а військові дії угорського короля в Моравії зображуються в анналах вельми яскраво, як тяжке випробування для усього народу [35, s. 291]. Цьому питанню присвячена стаття дослідниці з Оломоуца Їтки Комендової [11], в якій вона намагається пояснити скептичний чеський погляд на участь у війні за австрійську спадщину Данила – представлений як у тодішніх джерелах, так і в подальшій історіографії. Автор відстоює думку, що не варто надмірно піддаватись ідеологічній концепції Галицько-Волинського літопису,

який надає надмірного значення австрійсько-чеській кампанії Данила – натомість уважніше читати чеські джерела. Також автор ставить під сумнів саме уявлення про русько-чеські стосунки, вважаючи за доцільне розглядати їх лише в контексті зумовленості чесько-угорської та чесько-польської політики [11, с. 162]. Такі міркування дійсно мають рацію з тих причин, що можуть акумулювати зусилля дослідників цієї теми для ретельнішого ознайомлення із чеськими та латинськими джерелами.

В підсумку станом на 1252 р. угорські війська, як і русько-польські, зазнали поразки. Роман Данилович залишився без військової підтримки союзників і не зміг втриматися в Австрії. Обложений військами Пшемисла-Оттокара II в замку Гімберг неподалік Відня, Роман у другій половині 1253 р. мусив повернутися до Русі, покинувши також свою дружину Гертруду, що вельми негативно було сприйнято сучасниками-хроністами [29, р. 599, 30, р. 727].

На цьому війна за спадщину Бабенбергів не припинилася. Не маючи змоги розглядати тут її детальний перебіг, зосередимося лише на подальших важливих моментах русько-чеських відносин у її контексті.

Зовсім по-іншому складається ситуація за правління Лева Даниловича, який зумів планомірно, від середини 1260-х рр., перетворити протистояння з Пшемислом-Оттокар II у тісний галицько-чеський союз, який тривав протягом усього правління короля Вацлава II (1278–1305). Цей союз, розпочавшись зі спільного для Пшемисла-Оттокара II та Лева Даниловича втручання в боротьбу за литовський престол [3, с. 14–15], остаточно сформувався в Опаві наприкінці 1273 – на початку 1274 р. в умовах боротьби за австрійський престол, коли Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий стали на бік чеського короля. Усіх трьох пов'язували й родинні зв'язки, а саме свояцтво [4, с. 14].

Важливим питанням цього етапу змагання за австрійську спадщину є участь князя Лева в битві при Дюрнкрюті 26 серпня 1278 року (чеська назва – битва на Моравському полі), внаслідок якої імператор Священної Римської імперії Рудольф I Габсбург (1218–1291) розбив війська чеського короля Пшемисла-Оттокара II та заволодів Австрією. Польська історіографія піддала сумніву участь війська Лева Даниловича в цій битві [43, с. 49–50, 39, с. 91–93], залишаючи осторонь питання, для чого австрійським хроністам потрібно було вигадувати участь галицького князя, ще й називаючи його на ім'я [2, с. 431].

Вивчаючи свідчення таких джерел як Римована хроніка Оттокара Штирійського (†1318) [41], «Аннали Германа з Альтаху» [34, р. 410], «Чеська хроніка» [32, р. 192] тощо, І. Паршин вказує на відсутність прямих вказівок на руські війська в цих творах [21, с. 59]. Однак, наголошує автор, це зовсім не свідчить про те, що князь Лев Данилович не має жодного стосунку до битви при Дюрнкруті. Галицький володар підтримував чеського короля, але є дискусійним той факт, чи справді він очолював галицькі дружини в цій битві. Такої ж думки дотримується Л. Войтович: наводячи переконливе свідчення Томаса Тутці з Павії (бл. 1212–1284). Дослідник зауважує, що Лев міг бути втягнутим тоді в конфлікт із валахами, роздмуханий за участі угорського короля Ласло IV Куна (1262–1290) [2, с. 431–432]. Це питання потребує подальших досліджень латиномовних джерел.

Саме після битви при Дюрнкруті розгорнулася складна конфронтація галицько-волинського князя з угорським королем. Разом із одночасною загибеллю Пшемисла-Оттокара II, що призвело до згасання впливу Пшемислідів на європейській арені, ці події змістили вектори зовнішньої політики правителів Русі. Тому про галицько-чеський союз вже немає змоги говорити за наступника Лева – галицького короля Юрія Львовича (1252–1308).

Підсумовуючи, зазначимо, що в русько-чеських відносинах відгравали роль різноманітні мотиви: родинні зв'язки, союзні відносини з угорським королем і польськими князями, а також певним чином і престиж. Сумнівно, що однією розвідкою можна охопити весь спектр питань цього важливого етапу в історії країн Центрально-Східної Європи. Проблема участі галицько-волинських військових сил та їхніх провідників – сюзеренів Галицько-Волинської Русі у війні за австрійську спадщину в умовах конфронтації та союзу із Чеським королівством залишається дискусійною та потребує подальшого дослідження із залученням західноєвропейських джерел, які лише починають входити в науковий обіг.

Список використаних джерел та літератури:

1. Л. Войтович, *Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження*, «Княжа доба: історія і культура» 2012, Вип. 6., с. 71–88.
2. Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2014, 478 с.

3. Л. Войтович, *Європейські лідери XIII ст.: Лев Данилович і Пшемисл II Оттокар*, «Проблеми слов'янознавства» 2013, Вип. 62, с. 9–22.
4. Л. Войтович, *Загадки австрійського вузла (1272–1278): Лев Данилович, Ласло IV, Пшемисл II Оттокар, Рудольф Габсбург і польські князі* «Проблеми слов'янознавства» 2012, Вип. 61, с. 11–22.
5. Л. Войтович, *Лев Данилович и загадки «австрійського вузла» (1272–1278)*, «Rossica Antiqua» 2011, № 2(4), с. 120–139.
6. Л. Войтович, *Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст.*, «Проблеми слов'янознавства» 2006, Вип. 56, с. 263–273.
7. О. Головка, *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006, 575 с.
8. М. Грушевський, *Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, Київ 1993, Т. III: до року 1340, 592 с.
9. *Ипатьевская летопись*, [в:] Полное собрание русских летописей, ред. А. Шахматов, Москва 1998, Т. II, 648 с.
10. В. Ковалев, *Чешский король Пршемисл Оттокар II и русские князья: взаимные контакты на фоне международных отношений в Центральной Европе второй половины XIII в.*, «Международный исторический журнал «Русин» 2005, №2 (2), с. 55–68.
11. Й. Комендова, *Опавський похід Даниїла Романовича: чешський взгляд*, «Colloquia Russica: Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.)» 2014, с. 156–163.
12. М. Котляр, *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*, Київ 2002, 247 с.
13. М. Котляр, *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003, 140 с.
14. М. Котляр, *Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі*, Київ 2010, 280 с.
15. І. Крип'якевич, *Військо княжих часів*, [в:] *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*, Львів 1992, с. 103–104.
16. І. Крип'якевич, *Галицько-Волинське князівство. 2-е вид.*, Київ 1999, 220 с.
17. А. Майоров, *Даниил Галицкий и Фридрих Воинственнний: русско-австрийские отношения середины XIII века*, «Вопросы истории» 2011, № 7, с. 32–52.
18. О. Майоров, *Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця, Біла Церква* 2013, 224 с.

19. А. Майоров, *Поход русских войск в Моравию и борьба за «Австрийское наследство» в 1252–1253 гг.*, «Военно-исторический журнал» 2011, № 8, с. 49–54.

20. А. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, 801 с.

21. І. Паршин, *Галицькі війська у битві при Дюрнкруті 1278 року: факти і здогади*, «Вісник Львівського університету. Серія історична» 2013, Вип. 48, с. 45–60.

22. І. Паршин, *Галицько-чеський союз у битві при Дюрнкруті 1278 року (на основі «Hermannii Altahensis annales»)*, «Вісник Прикарпатського університету: Історія» 2012, Вип. 21, с. 151–160.

23. І. Паршин, *Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 року*, «Княжа доба: історія і культура» 2012, Вип. 6, с. 187–192.

24. В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, 468 с.

25. V. Adamovič, *Rus v českých kronikách 13–14. Storočia*, «Княжа доба. Історія і культура» 2013, Вип. 7, с. 95–107.

26. *Annales Millicensium continuatione Sancrucensis tertia* [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, ed. W. Wattenbach, Hannoverae 1851, T.9, p. 480–569.

27. *Annales S. Pantaleonis Coloniensis* [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, ed. G. Waitz, Hannoverae 1872, SS, T. XVII, p. 529–547.

28. M Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, 251 s.

29. *Continuatio Garstensis* [in:] *Monumenta Germanie Historica*, ed. W. Wattenbach, Hannoverae 1850, SS, T. IX., p. 593–600.

30. *Continuatio Praedicatorum Vindobonensium'* [in:] *Monumenta Germanie Historica*, ed. W. Wattenbach, Hannoverae 1850, SS, T. IX., p. 724–732.

31. *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, Hannoverae 1893, Legum sectio IV, T. I, N 159, p. 222.

32. *Cosmae Chronica Boemorum* [in:] *Monumenta Germania Historica*, ed. R. Köpke, Hannoverae 1851, SS, T. XI, p. 1–132.

33. D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne Lwa Danilowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1301*, «Галичина та Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького» 2001, Вип. 3, с. 42–69.

34. *Hermannii abbati altahenses annales* [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, ed. P. Jaffé, Hanover 1861, SS, T. XVII, p. 360–427.

35. *Kosmova letopisu českého pokračovatelé* [in:] *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých vydavane z nadani F. Palackého*, ed. J. Emler, Praha 1874, T. II., s. 282–335.

36. K. Lechner, *Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich 976-1246*, Darmstadt 1985, 478 s.

37. N. Mika, *Czy król Rusi Halickiej Daniel był obecny przy zawieraniu pokoju wiedeńskiego w 1261 roku? Z dziejów stosunków rusko-austriackich w średniowieczu*, «Kwartalnik Historyczny» 1998, rocz. CV, nr. 2, s. 3–16.

38. N. Mika, *Najazd polsko-ruski na ziemię opawską w 1253 roku, «Opawa: sborník k dějinám města»* 2003, sv.3, s. 5–11.

39. N. Mika, *Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278*, Racibórz 2008, 136 s.

40. W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, 362 s.

41. *Ottokars Österreichische Reimchronik* [in:] *Monumenta Germaniae Historica*, ed. J. Seemüller, Hannover 1890–1893, DC, T.5, Bd.1., w. 15233–15234.

42. M. Wertner, *Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie)*, Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie, Berlin 1889, T. 22, Bd. 2, s. 178–194.

43. B. Włodarski, *Polska i Ruś (1194–1340)*, Warszawa 1966, 325 s.

44. J. Žemlička, *Století posledních Přemyslovců. Český stát a společnost ve 13. století*, Praha 1986, 324 s.

ОТ КОНФРОНТАЦИИ К СОЮЗУ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РУСЬКО-ЧЕШСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ВОЙНЫ ЗА АВСТРИЙСКОЕ НАСЛЕДСТВО (1246-1278)

Соломия КОЗАК

Институт українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

В статье проведен анализ наиболее актуальных вопросов, связанных с участием сюзеренов Галицко-Волынского государства (Даниила Романовича и его сыновей Романа и Льва) в событиях войны за Австрийское наследство (1246-1278) и в отношениях с Чешским королевством. Подчеркнута важность династических мотивов для вмешательства Даниила Романовича в войну. Прослежены русько-чешские отношения в событиях войны, которые начинались с конфронтации и переросли в союз. Акцентировано внимание на дальнейших направлениях исследования этого эпизода западноевропейской политики с необходимостью привлечения еще неизученных источников.

Ключевые слова: наследие Бабенбергов, Даниил Романович, Лев Данилович, Пшемисл-Оттокар II, битва под Дюрнкрутом, Галицко-Волынское государство, Австрия, королевство Чехия.

**FROM THE CONFRONTATION TO THE UNION: ACTUAL
ISSUES OF RUS` AND CZECH RELATIONS IN THE CONTEXT OF
THE WAR FOR THE LEGACY OF BABENBERGS (1246-1278)**

Solomiya KOZAK

The Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine

The most actual issues, related to the participation of the Galicia-Volyn state overlords (Danylo Romanovych and his sons Roman and Leo) in the events during the war for the legacy of Babenbergs (1246–1278) and their participation in the relationship with the Kingdom of Bohemia were analyzed in the article. The importance of dynastic motives for Danylo Romanovych's intervention in the war was emphasized. Rus` and Czech relations in the war events, which were begun with a confrontation, but then were grown into a union, were considered. The great attention on the further research directions of this episode of the Western European politics and the necessity to engage the unexplored sources was focused in the article.

Key words: legacy of Babenbergs, Danylo Romanovych, Leo Danylovych, battle near Durnkrut, Przemyśl Ottokar II, Galicia-Volyn state, Austria, Kingdom of Bohemia.

УДК 94(37-11-25)"1453":930(470)"145/154"

ГЕНЕЗА СВІДЧЕНЬ ПРО ПАДІННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ 1453 Р. В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XV – ПОЧАТОК XVI СТ.)

Дмитро УДАЛОВ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто основні писемні свідчення про облогу та захоплення Константинополя турками-османами у 1453 р., які з'явилися у Великому князівстві Московському. Проаналізовано обставини появи цих свідчень у північноруських писемних пам'ятках протягом другої половини XV – початку XVI ст., а також пов'язано час їхньої появи з тогочасними реаліями в Європі та Північній Русі. Охарактеризовано іноземні та місцеві витоки походження інформації, яка міститься в московських свідченнях; оцінено оригінальний зміст їхнього наповнення порівняно з загальновідомими грецькими та італійськими джерелами; підкреслено особливе бачення та ідейне обґрунтування падіння Візантії в Московському князівстві, яке почало вибудовуватися у процесі появи цих джерел.

Ключові слова: падіння Константинополя, 1453 р., Велике князівство Московське, хронограф, літопис, повість.

Падіння Константинополя у 1453 р. під ударами османського війська викликало неабиякий резонанс у європейських країнах, які мали прямий чи опосередкований стосунок до залишків Візантійської імперії. Була відчутною тенденція сприймати загибель імперії як явище епохальне. Значна зацікавленість подією породила масив свідчень очевидців та сучасників. Дослідники зазвичай надавали перевагу текстам, які безпосередньо описували облогу міста у 1453 р. Особливу увагу привертали твори грецьких хроністів, які особисто спостерігали трагедію або зібрали інформацію в очевидців-співвітчизників. Послугувувались науковці також і відомостями вихідців з італійських земель, здебільшого генуезців та венеціанців, які перебували в Константинополі під час чи після його падіння [6, с. 169–171].

Незначна увага приділялася свідченням, які походили із земель, віддалених від епіцентру подій. Серед таких були тексти з Великого князівства Московського. Наявність у цій державі джерел про події 1453 р. передбачає можливість знаходження докладної і неповторної інформації про облогу міста. Оскільки наратив формувався

поступово, є доцільність дослідити еволюцію процесу. Отже, актуальність теми нашої розвідки полягає в недостатньому висвітленні вищезгаданих матеріалів та необхідності оцінити їхнє значення у контексті всього комплексу джерел про захоплення Константинополя у 1453 р.

В історіографії це питання вивчали російські науковці, які досліджували оригінальні північноруські тексти XV–XVI ст. Аналізували зазначені пам'ятки насамперед Михайл Сперанський [11, с. 136–165; 12, с. 188–225] і Михайл Скрипіль [9, с. 166–184], а також дослідники історії Візантії, зокрема Зинаїда Удальцова [14, с. 19–29] і Миколай Смірнов [10, с. 50–71].

Джерела здебільшого складаються з північноруських літописів (Софійський (XV ст.) [8, с. 81–275] і Ніконовський (XVI ст.) [4, с. 78–100]) і пам'яток, відомих як хронографи (зокрема, 1512 і 1520 рр.) [7, с. 437–460]. Звіряти та оцінювати згадані свідчення насамперед варто з описами падіння Константинополя 1453 р. авторства грецьких істориків (Георгій Сфрандзі [13, с. 128–156] і Михайл Дука [3, с. 78–109]) та італійських авторів (зокрема, щоденником венеційського лікаря Ніколо Барбаро) [16].

Мета дослідження полягає в аналізі письмових свідчень Московської держави про захоплення Константинополя турками в процесі їхнього створення та розвитку та оцінці їхнього значення в зіставленні з загальновідомими джерелами. Поставлена мета вимагає виконання наступних завдань: виділити дані про падіння Константинополя із загального масиву тогочасних московських джерел; простежити закономірності їхньої еволюції протягом другої половини XV – початку XVI ст.; з'ясувати їхнє змістове та ідейне наповнення; надати їм оцінку як комплексу джерел.

Не зважаючи на резонанс від падіння Константинополя в європейському середовищі, в Московському князівстві подія не надто обговорювалася, і свідчення періоду безпосередньо після 1453 р. виглядають досить обмеженими. Це може бути пов'язано з віддаленістю регіону та поточними реаліями держави: подоланням наслідків боротьби за владу всередині князівства, спробами остаточно звільнитися з-під залежності Золотої Орди та негативним ставленням до Флорентійської унії 1439 р., на яку погодився Константинополь незадовго до краху. Відповідно, свідчення про долю «Нового Риму» обмежені до лаконічних згадок. Серед таких – уривок Софійського літопису (XV ст.), де згадка про Константинополь має такий вигляд: *«Того ж [6961 або 1453] року взяли Турки Царгород, у місяці травні 29, і багато зла сотворили і пролили кров*

християнську» [8, с. 271]. Це лише констатація факту захоплення Царгороду османами, без будь-яких уточнень про деталі. Такою лаконічною є і грамота митрополита Йони, надана Дмитру Греку, біженцю з захопленого міста, датована 1454 р. У ній зазначено, що: «потуранням Божиим» «...[у] великий Костянтиноград прийшли безбожні Турки... і з усього Грецького роду старих віддали вогню і мечу, а юних і молодих повели у полон» [2, с. 496]. Попри згадку про грецького очевидця подій, пам'ятка практично не містить конкретних даних про те, що відбулося у Царгороді.

Біженець був далеко не останнім з емігрантів-греків, які прибули до Московського князівства, шукаючи притулку. Інформація від утікачів могла формувати уявлення московитів про події 1453 р. Її актуальність зростала у зв'язку зі спорідненням московської династії князів з імператорською родиною Палеологів – одруженням князя Івана III (1462–1505) з Софією Палеолог, племінницею останнього василевса Константина XI (1449–1453). До того ж, саме в другій половині XV ст. стабілізувалося внутрішнє середовище князівства і почалася активна експансія Москви в північноруських землях, що породило затребуваність ідейного обґрунтування завоювань. Тому логічним виглядає збільшення інтересу до історії Візантії наприкінці XV – на початку XVI ст. Така зацікавленість сприяла появі нових текстів про падіння Константинополя зі змістовнішим викладом, або новоутворених, або заснованих на віднайденних відомостях попередніх років, що не були відомі широкому загалу.

Доволі точно їхній характер описав М. Сперанський, стверджуючи: «На основі історичних подій XV ст. з'являється декілька творів, які відомі в великій кількості списків і найчастіше входять у збірники постійного складу» [11, с. 138]. Дослідник має на увазі наступні твори: коротку повість (переклад з грецької) (1508 р.), ліричний плач (1512 р.) і розлогу повість (найпопулярніший твір) (1530-ті рр.) [11, с. 136]. Зупинимось на кожній пам'ятці докладно.

Так званий переклад з грецької, або за офіційною назвою, «Иной перевод. Повесть вкратце о взятии Константина же града», як згадує М. Сперанський, потрапляє до складу Хронографа 1520 р. та пізніших літописів, зокрема Ніконовського (XVI ст.) [12, с. 188, 192–193]. Проте написана вона не пізніше зазначеного року, а імовірно, що раніше. Дослідник Олексій Шахматов вважав її переробкою редакції Хронографа 1508 р. [12, с. 193]. М. Сперанський погоджується з висновком О. Шахматова, що ця коротка повість є перекладом з невідомого грецького оригіналу.

Хоча опис подій і виглядає «коротким», проте повість містить у собі вагомi деталі, які дозволяють визначити її походження та значення. У повісті зазначені ключові аспекти облоги (побудова султаном фортеці на Босфорі, оточення міста з моря та з суші, майже безрезультатні прохання про допомогу в Заході, відбиття греками численних штурмів, участь генуезького кондотьєра Джованні Джустініані в захисті, розгром і грабунок міста турками). Особливо обізнаність автора(ів) у падінні Константинополя демонструє інформація про головних персонажів-учасників облоги. Зокрема, деталізована поведінка Джустініані під час облоги – його поранення, втеча з позицій, не зважаючи на заклики імператора, катастрофічне значення вчинку для захисників і переправлення в Галату, а потім на о. Хіос [4, с. 99].

Про поранення і відступ кондотьєра з позицій також пишуть майже всі грецькі та італійські автори. Так, Барбаро (друга половина XV ст.) безпосередньо звинувачує його в передчасній втечі [16]. В поширеній хроніці Сфрандзі трапляється майже ідентичний епізод, в якому Джустініані лякається несерйозного поранення та, ігноруючи вмовляння Константина XI, залишає ряди захисників, чим деморалізує впливає на інших воїнів, які «*впали в сум'яття і великий страх*» [13, с. 151]. Привертає нашу увагу і факт смерті Джустініані на о. Хіос, який в більшості джерел відсутній. Ще про нього згадує Леонард Хіоський, теж один із сучасників подій [12, с. 196]. Подібним чином фрагменти короткої повісті перегукуються з грецькими відомостями й щодо інших осіб. Зокрема, оповідь про доблесть Феофіла Палеолога й Іоанна Далмата під тиском турків ідентично описує Сфрандзі [13, с. 152]; страта мегадуки Луки Нотари після захоплення міста вміщена в більшості відомих джерел; викуп кардинала Ісидора з полону турків описана хроністом Лаоніком Халкоконділом (XV ст.) [15, с. 121]. Вищезгадані моменти падіння Константинополя переважно відсутні у подальшій розлогій повісті.

У тогочасній християнській Європі та грецьких землях зокрема побутувала думка, що падіння Константинополя – це Боже покарання за гріхи. Ідейна складова короткої повісті обмежується лише таким поясненням завоювання міста турками. Така особливість твору, а також, за М. Сперанським, використання імені Джустініані у грецькому варіанті (Іоанн Іустініан) і згадка автора, що «...через наші гріхи... самі на себе Божий гнів накликали...» [4, с. 99; 12, с. 194] ще більше підтверджують думку про те, що свідчення походили від грека, який був свідком описуваних подій і (або) зібрав

інформацію у співвітчизників. Зважаючи на тісні контакти греків із північноруськими князівствами та велику хвилю біженців унаслідок завоювань османів, поява такого твору доволі логічна.

Закономірність іншого роду можна помітити в так званому ліричному плачі, який є складовою частиною Хронографу 1512 р. [12, с. 199] Влучною видається думка М. Сперанського про те, що не зважаючи на декларовану заяву автора «розповісти повість» про події, *«власне кажучи, повісті у плачі ми не знаходимо»* [12, с. 198]. Подібно до попередніх літописних згадок, а також літературного жанру плачів, який часто використовували грецькі та італійські сучасники падіння Константинополя, цей твір зосереджується на висловленні жалю та гіркоти від захоплення тисячолітнього міста, замість подання якоїсь конкретної картини подій. Однак, він є помітним кроком вперед після коротких літописних ремарок, оскільки хоч і в літературній формі, але повідомляє про жахи грабунку турками Константинополя [6, с. 438]. Автор плачу намагається подати короткий екскурс в історію Візантії та османської Туреччини [7, с. 437]. Ставлення до падіння держави греків висловлено докладніше, в ньому помітне бажання використати біблійні фрагменти щодо пояснення події [7, с. 439–440]. Автор резюмує, що в той час, коли Візантія та інші балканські держави були знищені Туреччиною, його ж *«... земля Божою милістю... росте, молодіє і підіймається...»* [7, с. 439–440]. Ліричний плач про події 1453 р. в Константинополі не містить конкретного їхнього опису, проте опосередковано засвідчує певні тенденції. Серед них – спроби викладу візантійської історії внаслідок інтересу до неї та пов'язання цієї історії з долею власне самого Московського князівства, а також наростаюче наголошення на божественному факторі як на ключовій причині падіння Візантії.

Так звана розлога повість, повна назва якої звучить як «Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году» [5, с. 216], є найпопулярнішим та найрозповсюдженішим у Московській державі твором про загибель Константинополя, який зберігся у численних варіантах та списках. Хоча текст стає загальновідомим тільки в першій половині XVI ст., довго тривала дискусія про час написання повісті. Науковці означували його або другою половиною XV ст., або початком XVI ст. Палеографічні дослідження одного з рукописів повісті, за твердженням Сергія Азбелева, дають змогу встановити датування як другу половину XV ст., навіть не обов'язково останні роки століття [1, с. 337]. Однак, одну з найважливіших деталей цього рукопису представляє згадка імені та походження ймовірного

автора, який називає себе Нестором Іскандером, колишнім солдатом османського війська. За браком точних даних про згадану особу, питання про його існування залишається відкритим.

При аналізі змісту доречним буде зауважити про достовірність та інформативність повісті. З одного боку, вона надає загальне уявлення про перебіг облоги Константинополя, а окремі моменти (обізнаність автора в чинах турецького війська, описи локальних сутичок під час битв) вказують на походження інформації від свідка подій. З іншого боку, повість не витримує критики за окремими позиціями. Зокрема, описи морської облоги обмежені одним-єдиним реченням, попри її важливу роль і докладні відомості, що залишилися, зокрема, від щоденників Барбаро [16] (хоча дослідники З. Удальцова і М. Смірнов пояснюють це визначальною роллю сухопутної, а не морської операції турків у здобутті міста [14, с. 25–26; 10, с. 67]). Надто обмеженими видаються дані про найпомітніших дійових осіб облоги (Лука Нотара, Феофіл Палеолог), які у вищезгаданій короткій повісті фігурують яскравіше. Водночас є згадка про присутність імператриці [5, с. 235] та патріарха [5, с. 261], яких насправді тоді в місті не було [11, с. 162].

Кардинально відрізняється від інших джерел, навіть попередніх московських, картина захоплення Константинополя: *«Народ же на вулицях і в домівках не здавався туркам, але чинив їм опір...»*. Тому військові командири султана змушені були доповісти йому: *«Якщо сам не увійдеш у місто, не буде місто приборкане»* [5, с. 261]. Згідно тексту, султан був змушений у Святій Софії пообіцяти повну недоторканість жителям міста, щоб вони підкорилися. Цей опис особливо контрастує з текстом історика Дуки, який описує скупчення натовпу в Софії під час захоплення Константинополя і подальше їх захоплення турками в полон [3, с. 100]. Таким чином, якщо в повісті дійсно знаходяться першооснови записів очевидця, вони залишили в собі прогалини та неточності, які не були заповнені чи піддалися викривленню через суб'єктивізм авторів.

Безпосередньо з цим пов'язане питання про структуру повісті, в якій міститься розповідь про заснування Константинополя. Зазначений фрагмент подекуди виділяється в окреме «Сказання про заснування Царгороду». Наявність оповіді ставить під сумнів цілісність твору. Антиподами в цьому відношенні виглядають позиції М. Сперанського та М. Скрипіля. Перший вважав повість складеною московським книжником на основі записів невідомого протографа, з включенням «Сказання» до її композиції [10, с. 148].

Інший доводив «споконвічну цілісність» повісті, яку об'єднувала єдина стилістика та ідейна основа [9, с. 182].

Аналіз манери написання та ключових ідей повісті дає нам змогу пролити більше світла на ці проблеми. Циклічність подій (баталії або молитви), урочисті промови імператора та патріарха, наявна гіперболізація (візантіїці після першого невдалого штурму турків знаходять у ровах мертвих до «вісімнадцяти тисяч» [5, с. 277]) демонструють значну белетризованість стилю повісті. М. Сперанський зауважив, що з такими рисами вона виглядає типовою для московських військових повістей (хоча він помилявся з часом укладання – XVI ст.) [11, с. 146]. Аналогічним чином М. Сперанський зазначив, що «*укладачу характерна релігійно-провиденційна точка зору на сенс і значення історичних подій*» [11, с. 144]. З цим не можна не погодитися, оскільки знову наявні обґрунтування «волею Провидіння» захоплення Константинополя турками. Та автор вже аргументує свою думку стародавніми пророцтвами (які приписуються василевсу Леву VI Мудрому (886–912) і св. Мефодію Патарському), так само як і посиланням на знамення зі змією та орлом під час заснування Царгороду, про яке він писав на початку [5, с. 219, 265]. У згаданих знаменнях і пророцтвах стверджується, що Константинополь неминуче опинився в руках мусульман, але в той же час він колись буде відвойований «*русим родом*» [5, с. 265].

Таким чином, повість була адаптована для розуміння на місцевому рівні і дійсно зв'язана в єдине ціле ідейним стрижнем. Щоправда, це необов'язково передбачає, що пристосування і єдність були їй надані оригінальним автором-свідком подій, а не пізнішими укладачами. І хоча М. Скрипіль наголошує, що спрямованість повісті не пов'язана з майбутньою концепцією «Третього Риму» (аргументуючи значно ранішим походженням назви Константинополя «Другий Рим» і фаталістичними настроями самих греків перед загибеллю міста [9, с. 182]), складно не зауважити, що розуміння падіння Міста як явища, наперед визначеного провидінням, досить помітно просунулося вперед і що простежуються прообрази пізніших ідей Москви приміряти на себе роль його правонаступника.

Отже, зв'язки північноруських князівств із Візантійською державою, попри певну віддаленість регіону, призвели до появи свідчень про падіння Константинополя у 1453 р. і в Великому князівстві Московському. Ці свідчення на початках виглядали вкрай обмеженими і фіксували лише саму звістку про захоплення Царгороду османами. Але внутрішня стабілізація ситуації в

князівстві, піднесення Москви в північноруському регіоні та укріплення зв'язків із греками до кінця XV ст. створюють політичні й ідеологічні умови для посилення інтересу до Візантії та кінцевої точки її існування у 1453 р. Цей інтерес виявляється в утворенні чи віднайдені на початку XVI ст. текстів про події 1453 р. Замість найпростіших згадок стають відомими змістовніші описи, автори яких успішно використовують іноземні й оригінальні свідчення для складання завершеної картини падіння Константинополя. Звісно ж, такі твори частково «перекладені» (в прямому і в переносному значеннях) на власну літературну та ідейну манеру та здатні взаємодоповнювати одне одного (у випадку короткої і розлогої повісті).

Ідейна складова, напевно, заслуговує найбільше уваги. Саме завдяки їй простежується позиція Москви щодо падіння Константинополя. Вона також розвивається від простого тлумачення падіння Константинополя Божою волею до обґрунтування захоплення міста як явища закономірного та наперед визначеного Богом. Саме через «природність» процесу починала передбачатися можливість, що Візантія залишила після себе правонаступника по духу. І якщо в цьому не вбачаються прямі початки концепції «Москва – Третій Рим», то подібні ідеї, як мінімум, являють собою її предтечу.

Таким чином, хоча джерела Московського князівства про падіння Царгороду краще означити як джерела вторинного, аніж первинного характеру, їх можна і треба використовувати в поєднанні з іншими загальновідомими джерелами для складення максимально повноцінного враження про падіння Константинополя у 1453 р. Звісно ж, головна цінність цих хронік як джерел полягає в тому, що вони відображують тогочасний погляд московської знаті на історію Візантії та падіння Константинополя зокрема.

Список використаних джерел і літератури

1. С. Азбелев, *К датировке русской Повести о взятии Царьграда турками*, [в:] «Труды отдела древнерусской литературы» 1961, Т. 17, с. 334–337.
2. *Акты исторические, собранные и изданные археографического комиссией*, под ред. И. Григоровича, Санкт-Петербург 1841, Т. 1, 595 с.

3. Дука, *История* (гл. 35–42), [в:] *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*, под ред. Я. Любарского, Т. Соболев, Санкт-Петербург 2014, с. 78–109.
4. *Летописный список, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (продолжение)*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, под ред. С. Платонова, Москва 1851, Т. 12, 272 с.
5. *Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году*, [в:] *Памятники литературы древней Руси: вторая половина XV века*, под ред. Л. Дмитриева, Д. Лихачева, Москва 1982, с. 216–267.
6. С. Рансимен, *Падение Константинополя в 1453 году*, пер. Л. Петрушева, Москва 1983, 200 с.
7. *Русский хронограф: Часть 1. Хронограф редакции 1512 года*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, под ред. С. Розанова, Санкт-Петербург 1911, Т. 22, 570 с.
8. *Софийская первая летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, Санкт-Петербург 1851, Т. 5, с. 81–275.
9. М. Скрипиль, «История» о взятии Царьграда турками Нестора Искандера, «Труды отдела древнерусской литературы» 1954, Т. 10, с. 166–184.
10. Н. Смирнов, *Историческое значение русской «Повести Нестора» Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г.*, «Византийский Временник» 1953, Т. 7, с. 50–71.
11. М. Сперанский, *Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков*, «Труды отдела древнерусской литературы» 1954, Т. 10, с. 136–165.
12. М. Сперанский, *Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков*, «Труды отдела древнерусской литературы», 1956, Т. 12, с. 188–225.
13. Сфрандзи, (псевдо-), *Хроника* (гл. 4–11), [в:] *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*, под ред. Я. Любарского, Т. Соболев, Санкт-Петербург 2014, с. 128–156.
14. З. Удальцова, *Отклики на завоевание Константинополя турками в русском государстве*, «Византийский Временник» 1977, Т. 38, с. 19–29.
15. Л. Халкокондил, *Историческое повествование*, [в:] *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*, под ред. Я. Любарского, Т. Соболев, Санкт-Петербург 2014, с. 113–124.
16. N. Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople 1453*, trans. J. Melville-Jones, New York 1969. Available at: <http://deremilitari.org/2016/08/the-siege-of-constantinople-in-1453-according-to-nicolo-barbaro/>

ГЕНЕЗИС ДАННЫХ О ПАДЕНИИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ 1453 Г. В НАРРАТИВНЫХ ИСТОЧНИКАХ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА МОСКОВСКОГО (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XV – НАЧАЛО XVI ВВ.)

Дмитрий УДАЛОВ

Львовський національний університет імені Івана Франка

В статье рассмотрены главные письменные данные об осаде и захвате Константинополя турками-османами в 1453 г., которые появились в Великом княжестве Московском. Проанализированы обстоятельства появления этих данных в северорусских памятниках письменности на протяжении 2 половины XV – начала XVI вв, а также проведена связь между временем появления и текущими реалиями в Европе и Северной Руси. Наведена характеристика иностранных и местных истоков происхождения информации, которая содержится в московских данных; дана оценка оригинальному содержанию их наполнения, в сравнении с известными греческими и итальянскими источниками; сделан акцент на и идейном обосновании гибели Византии в Московском княжестве, которое начало разрабатываться в процессе появления этих источников.

Ключевые слова: падение Константинополя, 1453 г., Великое княжество Московское, хронограф, летопись, повесть.

THE GENESIS OF THE RECORDS ON THE FALL OF CONSTANTINOPLE IN 1453 IN THE NARRATIVE SOURCES OF GRAND DUCHY OF MOSCOW (SECOND HALF OF THE XV – BEGINNING OF THE XVI CC.)

Dmytro UDALOV

Ivan Franko National University of Lviv

The article examines the main written records about the siege and the conquest of Constantinople by the ottoman turks in 1453 which appeared in the Grand Duchy of Moscow. The circumstances of this data's emergence among the literary monuments of Northern Rus are thoroughly analysed; there is revealed a connection between the exact time of their emergence and the actual situation in Europe and Northern Rus. The research characterises the external and internal origin of the information within the muscovite records; it gives a value to the original content they are filled with using the comparison with well-known sources of the Greek and Italian authorship; it also makes an emphasis on the special viewpoint and the ideological interpretation of the fall of Byzantium by the duchy of Moscow which was developed during the process of these sources' emergence.

Keywords: fall of Constantinople, 1453, Grand Duchy of Moscow, chronograph, chronicle, tale.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2(477)

ПРОЕКТ ЗВОДУ АРАБСЬКИХ ВІДОМОСТЕЙ З ІСТОРІЇ РУСІ ВОЛЬФА БЕЙЛІСА І ВІКТОРА КРЮКОВА: ІСТОРІЯ ПРОЕКТУ, МОДЕЛІ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

Михайло ГАУХМАН

*Національний музей Республіки Башкортостан (м. Уфа, Російська
Федерація)*

У статті розглянуто витоки проекту зводу арабських відомостей з історії Русі, ініційованого арабістами-джерелознавцями з Луганська – Вольфом Мендельовичем Бейлісом і Віктором Григоровичем Крюковим. Проект В. Бейліса і В. Крюкова, як показано в розвідці, був результатом попереднього досвіду вивчення В. Бейлісом арабсько-персидських середньовічних джерел і продовженням зусиль медієвістів і сходознавців, здійснених за радянського періоду. Актуальність для сучасності джерелознавчого проекту В. Бейліса і В. Крюкова зумовлена тим, що історики-медієвісти та фахівці зі східних джерел зазвичай існують у різних «світах науковців».

Ключові слова: сходознавство, арабські джерела, Русь.

Серед українських науковців визначною постаттю був доктор історичних наук, професор Вольф Бейліс (1923–2001 рр.) – фахівець із дослідження арабсько-мусульманських географічних джерел, присвячених Східній Європі, Північному та Південному Кавказу. Майже половину життя – з 1965 по 2001 рр. вчений віддав праці в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (далі – ЛНУ ім. Т. Шевченка). У 1990-ті рр. він і його учень – Віктор Крюков, поставили перед собою амбітну мету – створити звід відомостей арабських джерел з історії Київської Русі. Принагідно автор цих рядків висловлює подяку доктору історичних наук, професору кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка В. Крюкову за цінні поради при підготовці цієї розвідки.

Науковий доробок В. Бейліса був стисло розглянутий у біографічних розвідках напівмемуарного характеру, написаних його колегами та учнями. Біографічні дані про В. Бейліса наведено в некрологах і статтях, опублікованих невдовзі після смерті

сходознавця [8; 10; 14]. Найбільш повно біографія історика, разом із особистими спогадами про нього, наведена в статтях його колеги та колишнього студента – Анатолія Климова [30; 31]. Відомості про окремі сторінки біографії В. Бейліса, відносини з колегами-сходознавцями та учнями науковця містить низка публікацій зі сходознавчого збірника в пам'ять про В. Бейліса, виданого ЛНУ ім. Т. Шевченка [11; 12; 39] та спеціального випуску часопису «Східний світ», також присвяченого науковцю [1; 47; 61]. Тематичні публікації з цього номеру ґрунтуються на доповідях, прочитаних на конференції пам'яті В. Бейліса, проведеній у ЛНУ ім. Т. Шевченка в травні 2013 р., в якій узяли участь науковці з різних країн пострадянського простору. Структура особистого архіву В. Бейліса та перспективи його опрацювання висвітлені в розвідках Олександра Сбродова [62; 63].

Біографічні відомості про В. Бейліса та огляд його праць від кінця 1970-х рр. після захисту ним докторської дисертації наведені в нашій попередній статті [15]. У ній ми порушили питання про нереалізований проект видання зводу повідомлень арабських джерел про Київську Русь, над яким В. Бейліс і В. Крюков працювали разом.

У цій статті пропонуємо розгляд історії проектів зі створення зводів східних джерел, аналіз дослідницьких моделей цих проектів і проекту луганських арабістів, а також огляд стану використання арабсько-персидських відомостей у сучасній українській історіографії Київської Русі, що дозволить визначити перспективність проекту В. Бейліса і В. Крюкова для сучасної української медієвістики.

1. Проблема створення зводу арабських відомостей про Східну Європу в російському та радянському джерелознавстві XX ст.

Ідея створити звід середньовічних арабських джерел має власну історію. Подібна ідея неодноразово виникала від середини XIX до кінця XX ст. Перша відома нам згадка про обговорення російськими сходознавцями проекту створення зводу арабських повідомлень про Східну Європу наведена в статті Михайла Погодіна, опублікованій у 1870 р. [52, с. 154]. Передумовою виникнення цієї ідеї став розвиток європейської арабістики в першій половині XIX ст., коли були видані та перекладені твори ал-Мас'уді, ал-Бакрі, ал-Асіра, Ібн Русте та інших мусульманських книжників [42, с. 245–247].

Надалі про потребу створити звід арабських джерел ішлося на археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. У 1912 р. академік Олексій Шахматов на з'їзді представників слов'янських академій порушив питання про необхідність видання зібрання відомостей арабських письменників про слов'янські народи [40, с. 56]. Однак уперше систематична підготовка зводу арабських відомостей з історії Східної Європи, Кавказу та Середньої Азії розпочалася тільки в 1930-ті рр. Спочатку це питання було порушено на сесії Академії наук СРСР навесні 1930 р. [40, с. 55].

Ініціатором початку цієї роботи став відомий арабіст, академік Ігнатій Крачковський. Цей проект належав до обширу роботи Інституту сходознавства АН СРСР з видання та опрацювання східних рукописів і відповідав офіційній установці «радянської» Академії наук на виконання п'ятирічних планів дослідницької діяльності з переважанням «бригадного», тобто колективного методу роботи [13, с. 113–123]. Тож колективні проекти мали найбільшу підтримку з боку керівництва АН СРСР та академічного Інституту сходознавства.

І. Крачковський у 1932 р. запропонував план первинної роботи дослідників. По-перше, потрібно було скласти «критично анотовану бібліографію» археографічних публікацій і джерелознавчих досліджень. По-друге, картотеку всіх відомих арабських письменників, у творах яких наявні повідомлення про Східну Європу, Кавказ та Середню Азію [40, с. 59]. Зазначимо, що орієнталіст вимагав від своїх колег звертатися не лише до текстів, а й до середньовічних арабських мап [40, с. 61]. Не зважаючи на вторинний характер арабських мап щодо географічних трактатів [53, с. 7–8], вони варті пильної уваги для аналізу пов'язаних із ними текстів.

Реалізувати пропозиції І. Крачковського під час масових репресій і згодом Другої світової війни науковцям не вдалося, хоча робота над зводом розпочалася. Так, у 1939 р. у рамках підготовки зводу відомостей арабських джерел побачило світ видання «Записки» Ібн Фадлана, створене українським сходознавцем Андрієм Ковалівським, який на той момент перебував в ув'язненні [59].

У подальшому сходознавці реалізували тільки ті наукові проекти, що були пов'язані з інтересами окремих республік Середньої Азії [13, с. 127–165]. Звідси випливає, що проект зводу арабсько-персидських джерел ставав малоперспективним за умов переважання «національного принципу» в радянській науці. Відтак

реалізувати подібний проект було можливим за умови зацікавлення в ньому саме авторитетних «столичних» науковців, які орієнтувалися на загальнорадянську перспективу досліджень. Зазначені передумови з'явилися за пізніших часів.

Через двадцять п'ять років після І. Крачковського, у 1957 р., на міжнародному симпозіумі сходознавців у Варшаві, Борис Заходер підготував виступ на тему створення зводу арабських відомостей з історії Східної й Центральної Європи [29, с. 5; 42, с. 252]. Пропозиція науковця була покликана започаткувати дискусію серед радянських сходознавців про методологічні засади підготовки зводу, але це обговорення виявилось надто повільним, аби спричинити перехід від ідеї до проекту видання зводу [41, с. 5–6]. Як відгук на пропозицію Б. Заходера побачили світ кілька археографічних і джерелознавчих видань радянських сходознавців, насамперед – «Каспійський звід» самого Б. Заходера [Див.: 23; 24].

У підготовці посмертного видання «Каспійського зводу» Б. Заходера взяв участь його учень – В. Бейліс. Принагідно висловлюємо подяку за цю інформацію аспірантці В. Бейліса – історику та етнографу Наталії Каплун (колишній співробітниця Луганського обласного краєзнавчого музею). Не дивно, що згодом учень продовжив справу свого вчителя. Після захисту кандидатської дисертації в 1964 р. та переїзду до Луганська, в якому сходознавець викладав у педагогічному інституті, він налагодив наукові зв'язки із т. зв. «сектором Пашута» – Сектором історії стародавніх держав на території СРСР Інституту історії Академії наук СРСР [14], названим так за прізвищем його завідувача, медієвіста Володимира Пашута (1918–1983).

«Сектор Пашута» прагнув спрямовувати роботу чималої кількості радянських медієвістів, зокрема й з інших інституцій, взявши за мету створити багатотомний звід джерел зі стародавньої та середньовічної історії країн і народів Радянського Союзу [48]. У 1974 р. В. Пашута й авторитетний історик-медієвіст, академік Борис Рибakov, у спільній статті, окреслили попередній план видання зводу та розробили типову структуру для окремих археографічних публікацій [51, с. 51–52].

«Сектор Пашута» видавав тематичні збірники, присвячені джерелознавчим проблемам. У цих збірниках В. Бейліс регулярно публікував свої розвідки [2; 3; 5; 6]. Адже його дослідження арабсько-персидських джерел з історії Східної Європи перебували в річищі роботи «Сектору Пашута» над згаданим масштабним проектом.

В. Бейліс взяв участь у попередній роботі з підготовки видання відомостей східних джерел. Так, у статті 1989 р. він проаналізував проблеми наведення етнонімів і топонімів у творах середньовічних книжників, а також зіставлення цих повідомлень із відомими на сьогодні середньовічними народами та географічними об'єктами [Див.: 4]. Ця проблема є надзвичайно важливою для джерелознавців, оскільки вони повинні вдаватися до кон'єктур – змін правопису етнографічних та географічних термінів із середньовічних трактатів унаслідок зіставлення їх із відомостями інших творів і сучасною термінологією [4, с. 53–57]. На жаль, в археографічних публікаціях арабських джерел нерідко наведені помилкові кон'єктури термінів і необґрунтовані ототожнення їх з реальними географічними об'єктами [4, с. 55–57]. Отже, питання кон'єктур є нагальним для арабістів-джерелознавців.

Орієнталіст запропонував кілька принципів опрацювання фрагментів східних джерел, що дозволило б уникнути помилок і сумнівних пояснень: 1. надавати у примітках усі варіанти прочитання термінів; 2. наводити аргументацію попередніх дослідників щодо читання та варіантів ототожнення термінів; 3. зазначати вірогідність того чи іншого з-поміж варіантів читання та ототожнення; 4. застосовувати критичний аналіз щодо версій попередніх дослідників, якщо вони викликають сумніви [4, с. 62].

Судячи з проблематики розглянутої статті В. Бейліса та як покажемо нижче, наприкінці 1980-х рр. були зроблені кроки для переходу від археографічних публікацій і джерелознавчих досліджень повідомлень окремих східних джерел до опрацювання всього кола відомих арабсько-персидських трактатів, в яких ідеться про країни та народи Радянського Союзу.

2. Витоки та структура проекту В. Бейліса і В. Крюкова

Наукові проекти з дослідження східних джерел активізувалися під час Перебудови. У 1987 р. в Києві була створена Археографічна комісія Академії наук УРСР на чолі з істориком, археографом і джерелознавцем Павлом Соханем. Пізніше було створене Львівське відділення Археографічної комісії на чолі з відомим сходознавцем Ярославом Дашкевичем. Він виступив ініціатором видавничої серії «Східні джерела до історії України» [42, с. 252–253; 72, с. 251].

Протягом 1988–1990 рр. Я. Дашкевич неодноразово виступав на наукових заходах Археографічної комісії та круглому столі істориків у смт. Славське на Львівщині з обґрунтуванням проекту підготовки і видання кількох серій східних джерел з історії України. Адже

українські землі, згідно з науковцем, належали до степового «Великого кордону» (сучасною мовою – фронтира) між мусульманським Сходом і християнським Заходом. Звідси випливає, що українську історію неможливо вивчати без залучення джерел східними мовами, а тому необхідно видати перекладені та прокоментовані тексти арабською, гебрейською, тюркськими мовами. Відтак орієнталіст пропонував підготувати 7-10 джерелознавчих видань, а саме:

1) «Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст.», перекладені та прокоментовані В. Бейлісом і В. Крюковим;

2) «Написи караїмських кладовищ Криму», записані Авраамом Фірковичем (1786–1974), перекладені Д. Гумушем і підготовлені до видання Я. Дашкевичем;

3) «Ярлики ханств Східної Європи XIV–XVI ст.», перекладені, прокоментовані та досліджені М. Усмановим;

4) «Вірменські та вірмено-кипчацькі хроніки зі Львова і Кам'янця-Подільського XVI–XVII ст.», перекладені та прокоментовані Я. Дашкевичем і польським науковцем Е. Триярським;

5) «Джерела з історії України XVI – початку XVII ст. вірмено-кипчацькою мовою», підготовлені І. Абдулліним;

6) «Джерела до Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Єврейські хроніки», перекладені та прокоментовані С. Боровим;

7) «Павло Алепський. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654–1656 рр.)» з перекладом і примітками Я. Полотнюка;

І можливо:

8) «Матеріали до історії Кримського ханства», зібрані Володимир Вельяміновим-Зерновим (1830–1904), опрацьовані В. Остапчуком;

9) «Книга вірменського суду у Львові 1463–1564 рр.», опрацьовані В. Григоряном;

10) «Гудуд ал-Алам» («Межі світу») з перекладом і примітками Я. Полотнюка [17; 19; 20].

Одночасно з першими зусиллями українських науковців, питання про створення зводу джерел з історії народів і країн Радянського Союзу обговорювалося на загальносоюзному рівні – на конференції «Пашутівські читання», що відбулася в Москві в 1990 р. На цьому заході Я. Дашкевич, за розповіддю В. Крюкова автору цих рядків, поставив під сумнів доцільність створення зводу повідомлень східних джерел про всі країни та народи СРСР, позаяк обсяг і повнота таких відомостей про різні країни та народи була би надто

відмінною. Наприклад, про народи, з якими середньовічні араби та перси воювали та торгували, наявні доволі розлогі повідомлення середньовічних письменників. Натомість про терени, віддалені від Арабського халіфату та середньовічних торговельних шляхів і про населення цих теренів східні джерела містять фрагментарні відомості. Виходячи із цього, Я. Дашкевич запропонував сходознавцям кожної радянської республіки готувати окремі зводи відомостей східних джерел. Позицію Я. Дашкевича підтримав В. Бейліс. А в приватній розмові між двома провідними сходознавцями, за участю В. Крюкова, було вирішено розпочати роботу над зводом ранньосередньовічних відомостей про територію та населення України [41, с. 6–7]. Так наприкінці Перебудови з'явився проект В. Бейліса і В. Крюкова, підтриманий Я. Дашкевичем.

Невдачу з виданням книжкової серії, ініційованої Я. Дашкевичем сучасна дослідниця історії українського сходознавства Елла Циганкова пояснює відсутністю організаційного центру та фінансування [72, с. 251–252]. Не зважаючи на інституційні та фінансові проблеми, справу не було «поховано». Проект В. Бейліса і В. Крюкова вирішив підтримати відомий орієнталіст-тюрколог, науковець-енциклопедист, академік Омелян Пріцак під егідою новоствореного Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України [46].

Луганські сходознавці запланували включити до видання повідомлення тридцяти арабських письменників IX–XIII ст. Великий текстуальний обсяг видання викликав потребу розбити звід на декілька випусків. Кожен випуск мав бути побудований за такою структурою: 1. джерелознавча передмова; 2. список скорочень і літератури; 3. розділи з повідомленнями окремих письменників, що мали складатися з біографічної довідки про автора і стислої характеристики його твору, оригіналу та українського перекладу тексту, приміток і коментарів; 4. покажчики. До першого випуску мали ввійти уривки з трактатів ал-Хорезмі, Ібн Хордадбега, Халіфі ібн Хаййата, ал-Фаргані й ал-Балазурі, написаних у IX – на початку X ст. [7].

Загалом варто зазначити, що масштабність роботи над зводами середньовічних джерел робить такі видання малочисельними. Археографічні публікації арабських джерел та джерелознавчі праці, опубліковані російськими та радянськими сходознавцями другої половини XIX–XX ст., були згадані в проспекті В. Бейліса і В. Крюкова. Джерелознавчі публікації східних джерел – як названі

луганськими сходознавцями, так й інші – були коротко охарактеризовані в нашій попередній статті [15]. У цій публікації маємо на меті визначити моделі опрацювання арабсько-персидських джерел про Східну Європу українськими та російськими сходознавцями:

I. «Класична модель» – наведення коментованих фрагментів з арабських джерел, яким зазвичай передують короткі відомості про автора і його твір [26; 65; 44; 59; 29; 64]. Однак звід, побудований за класичною моделлю, має бути результатом попереднього опрацювання майже всіх творів, уривки з яких представлені в зводі. Деякі археографічні видання, створені за «класичною стратегією», являють собою хрестоматії для студентів-істориків [22, с. 13–166]. Але ця обставина зовсім не применшує зусилля авторів цих праць та їхнє значення для науки, оскільки такі видання є підсумками багаторічної роботи кількох поколінь сходознавців з різних країн і «джерельними путівниками» для науковців, які самі не є сходознавцями та джерелознавцями. Результат утілення задумів В. Бейліса і В. Крюкова мав належати саме до «класичних» видань східних джерел.

II. «Складна модель» – поєднання в одному виданні публікації прокоментованого тексту з результатами опрацювання джерела (аналізом коментарів до тексту або джерелознавчим дослідженням) та/або історичним оглядом епохи створення джерела [32; 58; 25; 34; 35; 41].

III. «Синтетична модель», обрана Б. Заходером і А. Новосельцевим передбачає комплексне опрацювання головних сюжетів із різних арабських творів [23; 24; 50]. Модель виключає наведення значних за обсягом текстових фрагментів, але дає змогу представити географічні уявлення книжників арабсько-мусульманського світу. Окрім того, «синтетична стратегія» запобігає небезпеці «споживацького» ставлення до джерел, коли істориків цікавлять передусім повідомлення за певною темою, але не весь текст, його автор і контекст написання твору (за виразом російського візантиніста Михайла Бібікова, який створив звід візантійських джерел про східних слов'ян і русів за «синтетичною моделлю») [9, с. 27].

Вище було згадано, що головною «цільовою аудиторією» для зводу східних джерел з історії Київської Русі мали стати медієвісти, які не є арабістами та джерелознавцями, але потребують перекладених і прокоментованих джерел для поглиблення власних досліджень. Звідси постає питання про використання повідомлень

арабсько-персидських книжників сучасними українськими істориками-медієвістами.

3. Використання східних джерел у сучасних дослідженнях українських медієвістів з історії Київської Русі

Для відповіді на питання про актуальність проекту В. Бейліса-В. Крюкова та з'ясування рівня використання дослідниками Київської Русі відомостей східних джерел пропонуємо звернутися до публікацій академіка О. Пріцака як авторитетного орієнталіста світового рівня та до книжкових видань початку ХХІ століття, створених відомими українськими науковцями.

О. Пріцак використовував лінгвістичні та писемні джерела для формулювання власних концепцій, які описують історичну ситуацію в ранньосередньовічній Східній Європі – в часи складення передумов формування Київської Русі. Відомості арабсько-персидських авторів створили відправну точку для поглядів орієнталіста на роль скандинавів-русів у Східній Європі. Річ у тім, що в східних географічних трактатах «руси» згадані як купці-воїни, які опанували торговельні шляхи в Північній і Східній Європі. Відтак перед науковцем постало питання: «[Я]к руси, що тільки-но виринули з безвісті, могли виявитися вправними міжнародними торговцями? <...> Принаймні вони мусили володіти основами законів торгівлі й, що важливіше, вміли зажити довіри в тодішній світовій комерції» [57, с. 92].

Повідомлення мусульманських книжників про північну військову спільноту «русів» були застосовані орієнталістом для формулювання концепції торговельної компанії «Русь» (*Ruzzi*). Ця компанія, за О. Пріцаком, мала південно-франкське походження (з галльської Рутенії), вела торгівлю з мусульманським Сходом через Балтійське море та річкові шляхи Східної Європи та залучала на службу спершу фризських мореплавців, а згодом і скандинавських воїнів [54, с. 814; 55, с. 93; 57].

Концепція О. Пріцака, на наш погляд, дозволяє пояснити, чому скандинави не називали себе «русами» в Скандинавії, а скандинавські країни – «Руссю». Цей аргумент традиційно використовують «антинорманісти», щоби заперечити скандинавське походження носіїв етноніму «руси». Концепція О. Пріцака дозволяє розв'язати суперечність, наголошену «антинорманістами»: варяги на теренах Східної Європи йменувалися «русами», позаяк представляли торговельну компанію «Русь».

О. Пріцак створив концепцію хозарського Києва, спираючись на свідчення арабського письменника ал-Мас'уді про командира мусульманських найманців-хорезмійців Ахмада бен Куйа [16, с. 72, 75] і прочитання рунічного напису під «київським листом» торгівців-євреїв як помітки хозарського чиновника: «Я прочитав [це]» [16, с. 62–64]. Згідно з поглядами науковця, Київ був хозарським містом на північно-західній околиці Хозарського каганату, а свою назву отримав від імені хорезмського командира. На початку X ст., за О. Пріцаком, Київ був захоплений князем Ігорем Старим (не Олегом Віщим). Справа в тому, що науковець переглянув традиційну хронологію «Повісті временних літ» [54, с. 933; 16, с. 225].

Розглянута концепція О. Пріцака є вразливою щодо контраргументів. Відомий археолог та історик Петро Толочко, спираючись на археологічні дослідження, виступив із переконливим запереченням тези про хозарські витоки Києва. Адже присутність артефактів Салтово-Маяцької культури, яка охоплювала терени Хозарського каганату, в ранньосередньовічному Києві була мінімальною. Саме місто не було планово створеним, як уважав О. Пріцак, з трьох різних за значенням частин: Дитинця, Подолу і Копирового кінця. Адже ці частини первинно були відносно віддаленими поселеннями, а тому не могли бути районами одного міста [70, с. 3–9; 71, с. 38–42]. Зазначимо, що О. Пріцак порівнював середньовічний Київ із містами Середньої Азії, яким була притаманна подібна структура [16, с. 77–78]. Це порівняння посилювало аргумент про зв'язок Києва з хорезмськими найманцями на чолі з бен Куйєю. Крім зауважень П. Толочка, гострої критики від фахівців зазнало згадане тлумачення О. Пріцака рунічного напису під «київським листом» за її здогадний характер [45, с. 34; 49].

На нашу думку, іранська етимологія назви Києва, яку доводив О. Пріцак [16, с. 75–76] є менш ґрунтовною, ніж слов'янська. Варто звернути увагу на паралелізм у слов'янській етно- і топоніміці: на західному березі Дніпра мешкало плем'я «поляни», на землях яких виникло місто Київ; міжріччя Вісли й Одера замешкували плем'я «поляни», сусідами яких на правому березі Вісли було плем'я «куяви». Територія історичних куювів досі називається Куявією, а в її межах розташоване сучасне Куявське воєводство. Звідси маємо аналогію: поляни і Київ – на правобережжі Дніпра; поляни, куюви та Куявія – на правобережжі Вісли. Ця паралель наптовхує на думку про слов'янську етимологію Києва, хоча інші версії походження назви міста недоречно відкидати.

Так, російський орієнталіст-тюрколог Сергій Кляшторний обстоював тюркську етимологію назви Києва. Він уважав арабську назву міста – Кийоба – вказівкою на тюркську етимологію: «кий» – кордон, «оба» – маленьке селище; Кийоба – прикордонне селище [Наведено за: 27]. Однак виникає питання про те, як найменування Кийоба редукувалося до сучасної назви «Київ». Тож слов'янська етимологія виглядає надійнішою за іранську та тюркську.

Реалізацією концепцій О. Прицака щодо ранньосередньовічної історії Східної Європи мала стати шеститомна праця «Походження Русі» (в оригіналі – «*The Origins of Rus*»). Науковець встиг підготувати до друку перші два томи, присвячені дослідженню русів і Русі на матеріалах скандинавських джерел. Один із томів мав являти собою дослідження «ісламських джерел» [56, с. 26], тобто арабсько-персидських трактатів з історії Київської Русі. Цей том залишився у чернетках. Однак до другого тому українського видання «Походження Русі» ввійшли кілька раніше опублікованих розвідок О. Прицака, в яких використані повідомлення східних авторів. А на початку першого тому вміщений нарис із загальним оглядом ранньосередньовічної ситуації в Східній Європі й тогочасної міжрегіональної торгівлі [57].

Концепції О. Прицака, як стане видно нижче, не знайшлося підтримки серед сучасних українських медієвістів. Однак у новій праці Олексія Толочка теж ідеться про торговельну активність русів-скандинавів, яка пов'язувала Північну Європу з Близьким Сходом через Балтійське море та ріки Східної Європи. Принципова відмінність між підходами О. Прицака й О. Толочка полягає в тому, що на думку останнього не існувало якоїсь єдиної компанії «Русь». Зокрема, дніпровські та волзькі руси є для О. Толочка різними військово-торговельними групами скандинавських мандрівників [66, с. 110–187]. До праці О. Толочка повернемося нижче.

Перед тим, як переходити до огляду останніх видань, варто звернутися до науково-популярної книги згаданих Петра й Олексія Толочків «Київська Русь», виданої в рамках проекту Інституту історії України НАН України з популяризації академічних досліджень української історії «Україна крізь віки». В книзі наведені покликання на кілька висловлювань про русів із трактатів Ібн Русте, ал-Ідрісі, Ібн Хордадбега й Ібн Фадлана – за перекладами І. Коновалової, Н. Валіханової та А. Ковалівського відповідно [67, с. 43–45]. Повідомлення перших трьох книжників автори вважають «фантастичними та екзотичними», оскільки з них неможливо однозначно визначити етнічне слов'янське або

скандинавське походження русів [67, с. 43–44]. Тільки відомості Ібн Фадлана історики вважають достовірними, такими, що дозволяють встановити скандинавське походження русів, хоч і ці дані історики вважають суперечливими [67, с. 45].

Авторитетним дослідником Київської Русі є раніше згаданий археолог та історик, академік П. Толочко. У своїй монографії «Давньоруська народність: уявна або реальна» автор робить екскурс в історію східнослов'янських племен до створення давньоруської державності. Книжковий виклад ґрунтується на давньоруських літописах [69, с. 65–81].

В окремій главі, присвяченій походженню терміна «Русь», науковець полемізує з О. Пріцаком і французьким істориком Костянтином Цукерманом, які покликаються на повідомлення східних джерел. П. Толочко посилається на англomовні видання праць О. Пріцака, в яких ідеться про «руський каганат», утворений після втечі хозарського кагана на Північ до русів через повстання хозарського племені кабірів [57, с. 96]. К. Цукерман у статті, до якої звертається П. Толочко, відстоює концепцію «руського каганату» – держави скандинавських воїнів-торговців IX ст. у Східній Європі (на місці майбутньої Київської Русі). Свої погляди він обґрунтовує аналізом повідомлень арабських авторів про слов'ян і русів [Див.: 73]. П. Толочко ж виходить із позиції історичної першості подніпровського центру Руської держави [69, с. 82–86].

У своїй праці П. Толочко звертається до арабських повідомлень через посередництво праці Анатолія Новосельцева «*Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.*». За цією працею, П. Толочко в одному абзаці своєї книжки наводить повідомлення ал-Хорезмі про Дніпро (*Д'рус*) і гору, з якої бере початок ця ріка; розповідь Ібн Хордадбега про купців-русів, яких він відносив до слов'ян; опис країни Русь з персидського анонімного твору «Худуд-ал-Алам» («Межи світу»), в якому ця країна розміщена між слов'янами та печенігами [69, с. 89]. Однак П. Толочко не вдається до аналізу цих чи інших відомостей мусульманських книжників, які не тільки вживали терміни «русь» і «слов'яни», а й наводили описи їхніх звичаїв [24, с. 77–126].

В останні роки побачили світ кілька праць, у яких розглянуто владні відносини в давньоруському суспільстві. Так, в іншій монографії П. Толочка, присвяченій політичній системі Київської Русі, проаналізовано витоки князівської влади наприкінці IX–X ст. з покликанням на давньоруські літописи [68, с. 12–16]. Зауважимо, що

східні книжники згадували й про владні відносини серед слов'янських народів, називаючи титули родоплемінної знаті [3].

Два багаторічні дослідники Київської Русі – Микола Котляр і Володимир Ричка в 2009 р. видали монографії про княжу владу. М. Котляр зробив історичний екскурс з додержавної історії східнослов'янських племен, в якому посилається на давньоруські літописи [38, с. 3–9]. А в праці В. Рички теж міститься історичний екскурс у раннє середньовіччя, але з історіографічними сюжетами [60, с. 3–28]. Зокрема, автор покликається на книгу Михайла Брайчевського «Утвердження християнства на Русі» (Київ, 1998), в якій використані відомості з арабсько-персидських трактатів [60, с. 26]. У пізнішій праці М. Котляра, присвяченій соціальним відносинам і політичній структурі давньоруського суспільства, наведена згадка про вживання східними книжками терміну «каган» щодо правителя русів [37, с. 10].

Перейдемо до огляду концепції початкової Русі згаданого вище О. Толочка. Його книга «Нариси початкової Русі» не є монографією, а сама концепція не є цілком завершеною. Втім, із міркувань О. Толочка і його критики «традиційного» наративу історії Київської Русі, що ґрунтується на викладі «Повісті временних літ», впливає авторське бачення «передісторії» давньоруської держави. Для О. Толочка київські руси були однією з груп скандинавських воїнів-торговців, насамперед – работорговців [66, с. 110–112]. Вони зробили своїм центром Київ, через який пролягали торговельні шляхи не тільки з мусульманським Сходом, а й Візантійською імперією. Завдяки торгівлі з Візантією, київські руси, на відміну від волзьких русів, витримали кризу східної торгівлі, що розпочалася від середини X ст. [66, с. 297–298]. Якщо продовжувати авторський виклад, то внаслідок цієї кризи київським русам довелося перейти від торговельної компанії до ранньої держави, зайнявшись створенням державних інституцій (наприклад, погостів – стаціонарних пунктів збору данини) і підпорядкувавши собі інші міські центри Східної Європи.

Міркування О. Толочка про волзьких русів ґрунтуються на повідомленнях східних джерел: русів у Волзькій Булгарії описав дипломат Ахмед ібн Фадлан, а походи русів на південне узбережжя Каспійського моря – книжник ал-Мас'уді [59, с. 78–84; 32, с. 141–146; 21, с. 3–6]. Однак повідомлення інших, крім Ібн Фадлана, східних письменників про русів і слов'ян науковець не вважає цінними через те, що їхні трактати, за його оцінкою, не містять оригінальної інформації [66, с. 181]. У цьому разі історик майже повторює згадані

вище міркування з книги Петра та Олексія Толочків «Київська Русь» про «екзотичність та фантастичність» етногеографічних повідомлень мусульманських книжників.

Варто зазначити, що в сучасних дослідженнях російських орієнталістів Т. Калініної та І. Коновалової запропонований новий підхід: середньовічні арабсько-персидські автори описували не реальні географічні об'єкти, а скоріше образи ментальної географії освічених мешканців Арабського халіфату [28; 33; 36]. Тож звернення до східних джерел потребує не тільки спеціальної підготовки, а й обізнаності з сучасними історичними концепціями.

Розглянуті нами дослідження, за винятком праць О. Пріцака й О. Толочка, відповідають «традиційному» наративу історії Київської Русі, який зберігає хронологію «Повісті временних літ» з наведеною в літописі послідовністю правління перших князів із династії Рюриковичів. У працях прибічників «традиційного» наративу поглиблюється розуміння соціально-політичних процесів у давньоруському суспільстві X–XI ст. Однак сам наратив залишається незмінним.

Короткий огляд показує, що сучасні українські дослідники історії Київської Русі або не покликаються на східні джерела, або використовують із них тільки окремі повідомлення. Виклад у працях провідних дослідників Русі заснований переважно на відомостях давньоруських літописів, доповнених результатами археологічних досліджень. Із відомих істориків кінця XX ст. тільки О. Пріцак звертався до східних джерел, аби використати їхні повідомлення для побудови власних концепцій. Звісно, його праці ґрунтуються на аналізі різноманітних писемних (не тільки з Арабського халіфату) і лінгвістичних джерел. Вирізняється з-поміж інших українських праць підхід О. Толочка, який, слідом за О. Пріцаком, критикує поширене в історіографії «буквальне» сприйняття літописних відомостей про події IX–X ст., розглядаючи ранні повідомлення літописців як пізніше «домислювання» минулого, відповідно до історичних віх, заданих русько-візантійськими договорами X ст. [66, с. 49–58].

Сучасна історіографічна ситуація засвідчує, що орієнталістично-джерелознавці та дослідники Київської Русі перебувають у різних секторах «світу істориків». На початку XXI ст. провідні фахівці з історії Київської Русі, після відходу у вічність О. Пріцака, зрідка звертаються до повідомлень арабсько-персидських книжників, запозичуючи з них хіба окремі факти. Звичайно, робота істориків-медієвістів з арабсько-персидськими трактатами не є

загальнообов'язковою. Проте застосування повідомлень мусульманських книжників може не тільки збагати джерельну базу досліджень, а й сприяти формулюванню нових концепцій, як у випадку О. Прицака. Проблема історіографічної рецепції східних джерел, за оцінкою Я. Дашкевича, полягає не стільки в наявності їхніх видань і перекладів зі східних мов, скільки в можливостях інтерпретації джерельної інформації [18, с. 263]. Поява зводу арабсько-персидських джерел з історії Київської Русі, замисленого В. Бейлісом і В. Крюковим дала б змогу спростити використання медієвістами повідомлень східних книжників.

Таким чином, від середини ХІХ століття розпочалася історія ідеї створення українськими та російськими орієнталістами зводу середньовічних арабсько-персидських джерел з історії Східної Європи. Перехід від ідеї до проекту виявився складною справою, котру в 1930-х рр. ініціював І. Крачковський, а в 1960–1970-х рр. – Б. Рибаків і В. Пашуто. Останній очолював Сектор історії стародавніх держав на території СРСР Інституту історії Академії наук СРСР, який провадив роботу зі створення зводу джерел з давньої історії країн і народів Радянського Союзу. Справа загального зводу активізувалася під час Перебудови. Тоді Я. Дашкевич порушив питання про створення зводів джерел з історії окремих країн і народів СРСР і виступив ініціатором серії видань східних джерел з історії України.

Продовженням ідей і спроб 1960–1980-х рр. став джерелознавчий проект двох орієнталістів із Луганська – В. Бейліса і В. Крюкова, підтриманий Я. Дашкевичем, а згодом і О. Прицаком. Запропонований ними проект зводу східних джерел з історії Київської Русі планувалося створити, застосовуючи нашу термінологію, за «класичною моделлю» опрацювання джерел, що передбачало наведення оригінальних та перекладених фрагментів арабських текстів і стислих коментарів до цих фрагментів. Робота луганських сходознавців мала стати підсумком багаторічних досліджень В. Бейліса.

Актуальність проекту В. Бейліса і В. Крюкова для сучасної історіографії визначається тим, що українська медієвістика потребує доступних для нефахівця зі східного джерелознавства арабсько-персидських текстів, які містять відомості з історії середньовічної Східної Європи. Це дозволить розширити проблематику досліджень історії Русі, послабивши «епістемологічний бар'єр» між істориками-медієвістами та орієнталістами-джерелознавцями. Реалізацію проекту В. Бейліса і В. Крюкова ускладнюють сьогоденний

«кадровий голод» на орієталістів-джерелознавців і критичне зниження фінансування академічної науки в останні роки. Нині роботу з опрацювання східних джерел продовжує В. Крюков, який у 2010 р. захистив докторську дисертацію про відомості мусульманських книжників з історії ранньосередньовічної України [43].

Перспективний напрямок досліджень з історії української орієталістики вбачаємо в поглибленому вивченні наукового доробку В. Бейліса та впливу його досліджень на сучасну українську та російську науку. Адже він відіграв важливу роль у збереженні тяглості українського сходознавства за «пізніх» радянських часів і на початку сучасної України, а його праці залишаються важливими для дослідження країн і народів ранньосередньовічної Східної Європи в арабсько-персидській географічній літературі.

Список використаних джерел та літератури

1. Г. Асатрян, *Талантливый востоковед из Луганска, «Східний світ»* 2013, № 2–3, с. 5–7.

2. В. Бейліс, Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель, [в:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1982 г., Москва 1984, с. 208–228.

3. В. Бейліс, Арабские авторы IX–X вв. о государственности и племенном строе народов Европы, [в:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г., Москва 1987, с. 140–149.

4. В. Бейліс, *К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX–XIII вв. о Восточной Европе, «Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины»* 1989, вып. 1, с. 52–66.

5. В. Бейліс, *К оценке сведений арабских авторов о религии древних славян и русов*, [в:] *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, Москва 1974, т. III, с. 72–89.

6. В. Бейліс, *Сообщения Халифы Ибн Хаййата ал-'Усфури об Арабо-хазарских войнах в VII – первой половине VIII в.*, [в:] *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г., Москва 2000, с. 32–53.

7. В. Бейліс, В. Крюков, *Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст. (проспект видання), «Східний світ»* 1994, № 1–2, с. 201–203.

8. Бейліс Вольф Менделевич: некролог, «Український історичний журнал» 2001, № 3, с. 158–159.

9. М. Бибииков, *Byzantinorossica: свод византийских свидетельств о Руси*, Москва 2004, т. I, 734 с.

10. М. Бур'ян, В. Крюков, *Сходознавство в Луганському педагогічному університеті*, «Український історичний журнал» 2001, № 3, с. 139–142.

11. М. Бурьян, *Слово об учителе*, «Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сб. научн. ст. памяти профессора В. М. Бейлиса» 2008, с. 6–9.

12. М. Бурьян, И. Грицких, В. Савенков, З. Саидов, Владимир Михайлович Бейлис и развитие востоковедения в Украине, «Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сб. научн. ст. памяти профессора В. М. Бейлиса» 2008, с. 10–19.

13. А. Бустанов, *Ножницы для среднеазиатской историографии: «восточные проекты» ленинградского востоковедения*, «Ориентализм vs. ориенталистика» 2016, с. 108–166.

14. Вольф Менделевич Бейлис (1923–2001 гг.): некролог, «Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 год: Восточная и Северная Европа в средневековье», 2001, с. 467–468.

15. М. Гаухман, Вольф Бейліс: історик на межі забуття (1923–2001), «Україна модерна» 2013, № 20, с. 453–474.

16. Н. Голб, О. Прицак. *Хазарско-еврейские документы X века*, пер. с англ. В. Вихновича, ред. В. Петрухина, Москва–Иерусалим 1997, 240 с.

17. Я. Дашкевич. *Вивчення і публікація східних джерел з історії України*, [в:] Я. Дашкевич, *Україна і Схід*, упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк, Львів 2016, с. 667–671.

18. Я. Дашкевич, *Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.)*, [в:] Я. Дашкевич, *Україна і Схід*, упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк, Львів 2016, с. 263–266.

19. Я. Дашкевич, *Східні джерела з історії України: проблеми видання*, [в:] Я. Дашкевич, *Україна і Схід*, упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк, Львів 2016, с. 672–677.

20. Я. Дашкевич, *Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації*, [в:] Я. Дашкевич, *Україна і Схід*, упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк, Львів 2016, с. 690–696.

21. Б. Дорн, Каспий. *О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря*, Санкт-Петербург 1875, LVI+715 с.

22. *Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия*, под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова, Москва 2009, т. III: Восточные источники, 264 с.

23. Б. Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, Москва 1962, т. I, 279 с.
24. Б. Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, Москва 1967, т. II, 212 с.
25. Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, пер. Н. Велихановой, ред. З. Буниятова, Баку 1986, 428 с.
26. *Известия о хозарах, буртасах, булгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмада Омар Ибн-Даста*, ред. Д. Хвольсон, Санкт-Петербург 1869. 199 с.
27. И. Измайлов, *Гадание на кофейной гуще как метод историко-филологической реконструкции дилетантов*, «Гасырлар авазы – Эхо веков» 2002, № 1–2. Режим доступа:
http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2002_1_2/05/05_2/
28. Т. Калинина, *Река Танаис в представлениях арабо-персидских географов X в.*, «Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сб. научн. ст. памяти профессора В. М. Бейлиса» 2008, с. 76–82.
29. Т. Калинина, *Сведения ранних учёных арабского халифата*, Москва 1988, 180 с.
30. А. Климов, Вольф Бейліс: учений-арабіст зі світовим ім'ям, класик української арабістики, [в:] А. Климов, *Історія Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в особах його професорів*, Луганськ 2001, с. 13–18.
31. А. Климов, *Закарбувалося в пам'яті моїй: спомини про видатного українського арабіста професора Вольфа Бейліса*, «Освіта та педагогічна наука» 2013, № 2, с. 59–65.
32. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.*, пер. и комм. А. Ковалевского, Харьков 1956, 347 с.
33. И. Коновалова, «Остров русов» как географический образ, «Исторический вестник» 2012, № 1, с. 40–51.
34. И. Коновалова, *Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий*, Москва 2006, 328 с.
35. И. Коновалова, *Восточная Европа в сочинениях арабских географов: текст, перевод, комментарий*, Москва 2009, 223 с.
36. И. Коновалова, *Состав рассказа об «Острове русов» в сочинениях арабо-персидских авторов X–XVI вв.*, «Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 год», Москва 2001, с. 169–189.
37. М. Котляр, *Історія суспільного життя Русі: нариси*, Київ 2016, 288 с.
38. М. Котляр, *Княжа служба в Київській Русі*, Київ 2009, 251 с.

39. Ю. Кочубей, *Видатний арабіст України В. М. Бейліс*, «Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сб. научн. ст. памяти профессора В. М. Бейлиса», 2008, с. 20–22.

40. И. Крачковский, *О подготовке свода арабских источников для истории Восточной Европы, Кавказа и Средней Азии*, «Записки Института востоковедения АН СССР» 1932, № 1, с. 55–62.

41. В. Крюков, *Ал-Хуварізм про «Сарматію – землю бурджанів» і сусідні з нею «країни»*, Луганськ 2009, 539 с.

42. В. Крюков, *Задачі українського арабістичного джерелознавства в умовах розвитку європейської орієнталістики (історіографічний аспект)*, «Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка» 2013, № 16 (275), с. 245–260.

43. В. Крюков, *Писемні джерела Арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України: автореферат дис. ... д-ра іст. наук*, Київ 2010, 30 с.

44. А. Куник, В. Розен, *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1*, «Записки Императорской академии наук» 1879, т. XXXII. Приложение № 2, с. V–VI, 1–191

45. И. Кызласов, *Рунические письменности евразийских степей*, Москва 1994, 327 с.

46. Лист В. Бейліса до О. Прицака (17 травня 1991 р.), «Україна модерна» 2013, № 20, с. 476.

47. С. Маркарян, *Сочинение Халифы ал-Усфури «Тарих» в переводе В. М. Бейлиса и его значение для изучения арабо-хазарских войн*, «Східний світ» 2013, № 2–3, с. 8–15.

48. Е. Мельникова, А. Юрасовский, *Сектор истории древнейших государств на территории СССР Института истории СССР АН СССР в 1969–1978 гг.*, «Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1979 г.» 1980, с. 226–229.

49. В. Напольских, *К чтению так называемой «хазарской надписи» в киевском письме*, [в:] Н. Голб, О. Прицак. *Хазарско-еврейские документы X века*, пер. В. Вихновича, ред. В. Петрухина, Москва–Иерусалим 2003. Режим доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chaz_evr_dok_X/pril.htm

50. А. Новосельцев, *Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв.*, [в:] «Древнерусское государство и его международное значение», Москва 1965, с. 264–323.

51. В. Пашуто, Б. Рыбаков, *Корпус древнейших источников по истории народов СССР*, «Вопросы истории» 1974, № 7, с. 49–54.

52. М. Погодин, *О Волжской Руси г. Хвольсона*, «Записки Императорской Академии наук» 1871, т. XVIII, с. 137-154.

53. А. Подосинов, *Карта и текст: два способа репрезентации географического пространства в античности и средневековья*, «Древнейшие государства Восточной Европы. 2006 год: Пространство и время в средневековых текстах» 2010, с. 5-21.

54. О. Пріцак, *Звідки прийшов літописний Рюрик?*, [в:] О. Пріцак, *Походження Русі*, Київ 2003, т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія, пер. з англ. В. Шовкун, П. Тарашука, О. Галенка, відп. ред. О. Мишанич, с. 932-939.

55. О. Пріцак, *Коли і як галльські рутени вступили на арену світової торгівлі?*, [в:] О. Пріцак, *Походження Русі*, Київ 2003, т. II: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія, пер. з англ. В. Шовкун, П. Тарашука, О. Галенка, відп. ред. О. Мишанич, с. 812-823.

56. О. Пріцак, *Походження Русі*, Київ 1997, т. I: Скандинавські джерела (крім ісландських саг), пер. з англ. О. Буценка, Ю. Олійника, відп. ред. О. Мишанич, 1080 с.

57. О. Пріцак, *Пояснення всієї праці: «Походження Русі»*, [в:] *Походження Русі*, Київ 1997, т. I: Скандинавські джерела (крім ісландських саг), пер. з англ. О. Буценка, Ю. Олійника, відп. ред. О. Мишанич, с. 67-101. Основою цієї глави стала інавгураційна лекція «Відкіль єсть пішла Руськая земля», прочитана О. Пріцаком 24 жовтня 1975 р. Перекладений українською мовою текст цієї лекції був раніше розміщений у Мережі на сайті «<http://ukrhistory.narod.ru/>», але наразі сайт не працює.

58. *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.)*, ред. О. Большакова, А. Монгайт, Москва 1971, 135 с.

59. *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*, пер. А. Ковалевского, под ред. И. Крачковского, Москва-Ленинград 1939, 212 с.

60. В. Ричка, «*Вся королівська рать*» (*Влада Київської Русі*), Київ 2009, 180 с.

61. З. Саидов, *Об одном из адресатов Мас'уда ибн Намдара*, «Східний світ» 2013, № 2-3, с. 16-18.

62. А. Сбродов, *Об архиве В. М. Бейлиса при ЛНУ им. Тараса Шевченко*, «XV Сходознавчі читання Агатангела Кримського. До 140-річчя А. Ю. Кримського та 20-ї річниці Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського: тези доповідей міжнародної наукової конференції» 2011, с. 189-191.

63. О. Сбродов, *Перспективи дослідження архіву В. М. Бейліса*, «Східний світ» 2013, № 2-3, с. 19-22.

64. Свод древнейших письменных известий о славянах, сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин, Москва 1995, т. II: VII–IX вв., 590 с.

65. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца X века по р. х.), ред. А. Гаркави, Санкт-Петербург 1870, VIII+308 с.

66. А. Толочко, *Очерк начальной Руси*, Киев–Санкт-Петербург 2015, 336 с.

67. О. Толочко, П. Толочко, *Київська Русь*, Київ 1998, 352 с. (Серія «Україна крізь віки», т. IV).

68. П. Толочко, *Власть в Древней Руси. X–XIII века*, Санкт-Петербург 2011, 200 с.

69. П. Толочко, *Древнерусская народность: воображаемая или реальная?*, Санкт-Петербург 2005, 218 с.

70. П. Толочко, *Миф о хазаро-иудейском основании Киева*, «Российская археология» 2001, № 2, с. 38–42.

71. П. Толочко, *Хазарсько-іудейське заснування Києва: до історії міфу*, «Київська старовина» 2000, № 6, с. 3–9.

72. Е. Циганкова, *Сходознавчі установи в Україні. (Радянський період)*, Київ 2007, 292 с.

73. К. Цукерман, *Два етапа формування древнерусского государства*, «Археологія України» 2003, № 1, с. 76–99.

ПРОЕКТ СВОДА АРАБСКИХ СВЕДЕНИЙ ПО ИСТОРИИ РУСИ ВОЛЬФА БЕЙЛИСА И ВИКТОРА КРЮКОВА: ИСТОРИЯ ПРОЕКТА, МОДЕЛИ ИССЛЕДОВАНИЙ И АКТУАЛЬНОСТЬ ДЛЯ СОВРЕМЕННОСТИ

Михаил ГАУХМАН

Национальный музей Республики Башкортостан (г. Уфа, Россия)

Рассмотрены истоки проекта свода арабских ведомостей по истории Руси, инициированного арабистами-источниковедами из Луганска – Вольфом Менделевичем Бейлисом и Виктором Григорьевичем Крюковым. Проект В. Бейлиса и В. Крюкова, как показано в работе, был результатом предыдущего опыта изучения В. Бейлисом арабо-персидских средневековых источников и продолжением усилий медиевистов и востоковедов, осуществлённых в советский период. Актуальность для современности источниковедческого проекта В. Бейлиса и В. Крюкова обусловлена тем, что историки-медиевисты и специалисты по восточным источникам обычно существуют в разных «мирах учёных».

Ключевые слова: востоковедение, арабские источники, Русь.

**THE PROJECT OF ARABIC DATES' COLLECTION ON RUS'
HISTORY BY VOLF BEILIS AND VIKTOR KRIUKOV: HISTORY OF
PROJECT, MODELS OF RESEARCHES AND ACTUALITY FOR
CONTEMPORARY**

Mykhaylo GAUKHMAN

National Museum of the Republic of Bashkortostan (Ufa, Russia)

The article deals with origins of the project of Arabic dates' collection on Rus' history, which was initiated by orientalist from Luhansk – Volf Beilis and Viktor Kriukov. As analyzed in the research, the project by V. Beilis and V. Kriukov was the result of perennial experiment of Arabic-Persian mediaeval sources' studies by Volf Beilis and was continuation of efforts by medievalists and orientalist in Soviet period. The actuality contemporary of the sources research's project by V. Beilis and V. Kriukov is that contemporary historians-medievalists and researchers of Oriental sources usually exist in different "researchers' words".

Key words: Orient Studies, Arabic sources, Rus.

НОВИНИ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ

1. **Войтович Л., Овсінський Ю.** *Історія війн і військового мистецтва. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.).* Харків: Фоліо, 2017. 894 с.

2. **Войтович Л., Голубко В.** *Історія війн і військового мистецтва. Т. 2. Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.).* Харків: Фоліо, 2018. 971 с.

Військова справа охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосунки між його членами. Виробнича культура, розвиток і прогрес технології, налагодження виробництва і поява нових технічних засобів завжди пов'язані з війною. Таким чином, можна стверджувати, що військова історія фактично є найбільш повною історією людського суспільства, яка охоплює всі сторони його буття.

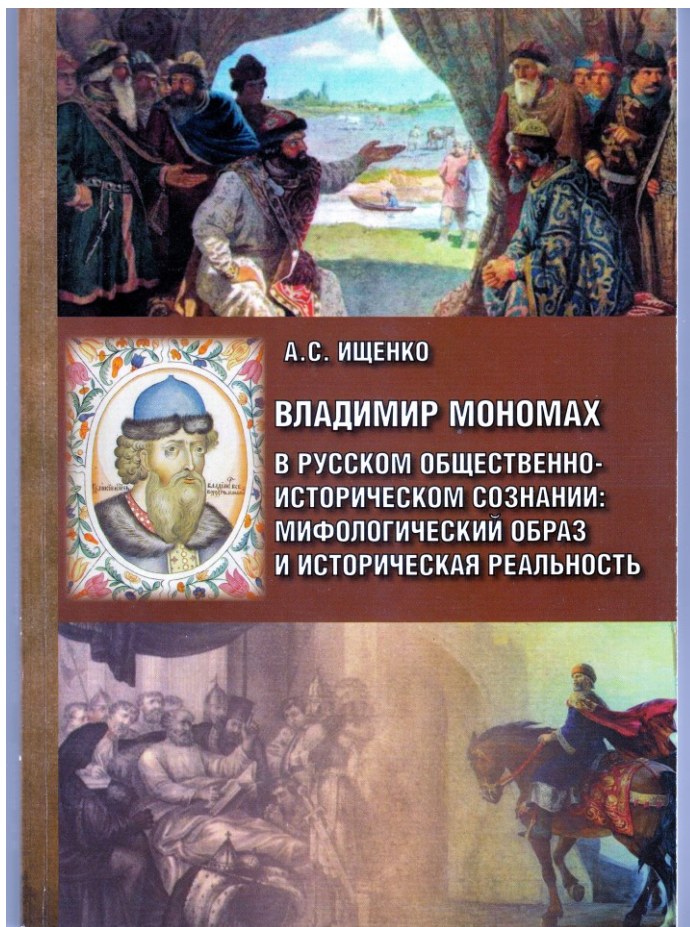
Вперше в українській історіографії створена узагальнююча праця з історії війн і військового мистецтва. Основна увага

приділена приділена подіям і особистостям, які мали вплив на розвиток і еволюцію військової справи в Європі. Розглянені еволюція організації, структури та озброєння європейських армій, зміни в тактиці і військовому мистецтві, чисельність і втрати в основних битвах, перебіг війн, біограми полководців і розвиток військово-теоретичної думки. Подана ґрунтовна бібліографія, включаючи найновіші праці світової військової історіографії. Вперше розкрита участь і роль українців у війнах цього періоду і їх вклад у розвиток військової справи. Обидва томи добре ілюстровані, причому ілюстрації та карти є синхронними подіям пам'ятками, які доповнюють текст.

Праця розрахована як на спеціалістів, так і на широкий загал, всіх, хто цікавиться військовою історією. Видавництво готує до друку третій том, який охоплює дві світові війни. Книги можна придбати у фірмових магазинах видавництва "Фоліо", а PDF-версію замовити через сайт видавництва.

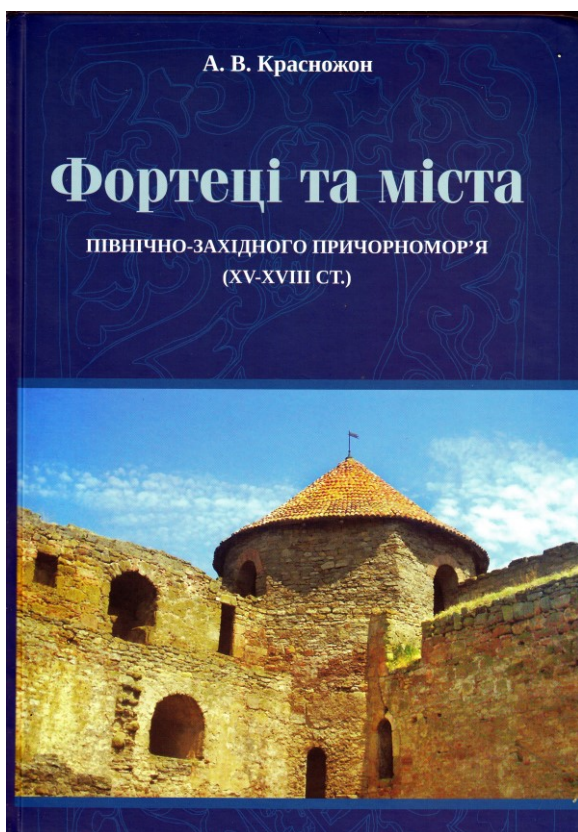
3. **Ищенко А.** *Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность*. Ростов-на-Дону: Антей, 2014. 276 с.

Праця присвячена еволюції образу Володимира Мономаха у російській суспільно-історичній свідомості (під цим терміном автор розуміє і українську та білоруську) з кінця XI до початку XXI ст. Автор прослідковує історії створення, розвитку і трансформації міфу про Володимира Мономаха у різних культурних проявах і формах - від історіографії до художньої літератури та інших жанрів мистецтва, Праця розрахована як на фахівців так і на широке коло любителів історії.

4. Красножон А. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). Одеса: Видавництво Причорномор'я, 2018. 312 с.

У монографії розглядається історія фортець Північно-Західного Причорномор'я у XV-XVIII ст. в контексті розвитку від кам'яної замкової архітектури до бастионних фронтів. Особливу увагу приділено питанням типології, походження, датування, функціональної спроможності об'єктів довгочасної фортифікації регіону, історичній топографії міст, а також молдавській, грецькій, вірменській та османській епіграфії у джерелознавчому аспекті. До наукового обігу введено десятки планів та зображень, матеріалів сучасних реконструкцій та авторських обмірних креслень пам'яток військової та цивільної архітектури Білгорода (Аккермана), Кілії, Ізмаїлу, Бендер, Очакова, Хаджібея (Одеси) та інших міст і фортець.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабій Ольга Вікторівна – студентка III курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Наукові зацікавлення: військово-політична історія Візантійської імперії, середньовічна археологія, нумізматики та сфрагістика Візантії.

e-mail: olka.babiy98@gmail.com

Борзун Юлія Сергіївна – студентка III курсу історичного факультету Одеського національного університету імені І. Мечникова (м. Одеса)

Наукові зацікавлення: сімейні відносини епохи Середньовіччя

e-mail: yuliawwwtut@gmail.com

Бугай Діана Анатоліївна – студентка IV курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Наукові зацікавлення: історія релігій в ранньомодерну добу.

e-mail: buhaidiano4ka@gmail.com

Гаухман Михайло Володимирович – випускник історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, науковий співробітник Національного музею Республіки Башкортостан (м. Уфа, Російська Федерація).

Наукові зацікавлення: національне питання в Російській імперії та Радянському Союзі; українська історіографія XIX–XX ст.

e-mail: mihailo-gauhman@ukr.net

Димидюк Дмитро Андрійович – аспірант II року навчання історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Голова Львівського медієвістичного клубу (2014–2016 рр.) (м. Львів).

Наукові зацікавлення: ранньосередньовічна історія Близького Сходу та Закавказзя, ранньомодерний Львів, військова історія.

e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

Козак Микола Іванович – аспірант I року навчання інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів).

Наукові зацікавлення: історія середньовічного озброєння, військова історія Галицько-Волинської держави, культурні взаємовпливи між кочівниками і осілим населенням Європи в період середньовіччя.

e-mail: yavorivskiy@i.ua

Козак Соломія Ярославівна – аспірант II року навчання інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (м. Львів)

Наукові зацікавлення: історія та культура середньовічної Чехії, лицарське військове мистецтво, історія Галицько-Волинської держави, русько-чеські стосунки.

e-mail: rapko.sol@gmail.com

Лагойда Остап Федорович – студент II курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Наукові зацікавлення: історія Англії в період Середньовіччя і ранній Новий час, історія релігійних конфліктів у Європі, іконографія Західної Європи.

e-mail: croco.dale.me@gmail.com

Мазурчак Лідія Михайлівна – студентка IV курсу історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

Наукові зацікавлення: історія археології, історія слов'янських народів

e-mail: mazurchak.lida@ukr.net

Маршалек Сильвія – аспірант I року навчання інституту східнослов'янської філології Ягелонського університету (Краків, Польща)

Наукові зацікавлення: історія Русі та Скандинавії, русько-скандинавські відносини.

e-mail: sylia.marszalek@gmail.com

Руднічук Анна Анатоліївна – магістр I року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).

Наукові зацікавлення: середньовічна Німеччина, структура пізньосередньовічного німецького міста XIV–XV ст.

e-mail: anna-rud@ukr.net

Скрипкар Крістіан Васильович – студент III курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці).

Наукові зацікавлення: історія Першого Болгарського царства, історія народів Центрально-Східної Європи, археологія.

e-mail: scripcaru17257@gmail.com

Удалов Дмитро Ігорович – студент III курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів)

Наукові зацікавлення: історія пізньої Візантії, відносини між Візантією та руськими землями, історія середньовічної Франції, історія релігії.

e-mail: udalowu27@gmail.com

Наукове видання

**ЗАПИСКИ ЛЬВІВСЬКОГО
МЕДІЄВІСТИЧНОГО КЛУБУ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК №3

Комп'ютерне верстання: Дмитро Димидюк

Макет обкладинки: Ксенія Скшентувенська

Коректори: Галина Мартинюк, Соломія Козак

Відповідальний за випуск: Дмитро Димидюк

м. Львів, вул. Університетська, 1

Львівський національний університет імені Івана Франка